
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

मुक्तावलीटीका दिनकरी पत्र २से ४८तक । तथा ११८से १५० तक

त्यसरादिति । यथा उदयति चंद्रः कुमुदबंधुरित्यादौ । लीलया तांडवं नृत्यं तत्र पंडितो भिज्ञ इत्यर्थः । अनेनच नृत्यविशिष्टतयास्म तिविषयत्वात् प्रार्थिता अर्थाभवंत्येवेति सूचितं । ननु आभूषणरहितं कथं नृत्यं तत्राह । चूडामणीकृतेति । अचूडामणिश्चूडामणिः संपद्यत इति चूडामणीकृतः चूडामणीकृतः विधुर्येन स तथेत्यर्थः । वलयीकृतेति । अवलयं वलयं संपद्यत इति वलयीकृतः वलयीकृतः वासुकिर्येन सः वलयीकृतवासुकिः । शिष्यावधानाय प्रतिजानीते । निजनिर्मितकारिकावलीति । निजेन स्वेन निर्मिता कारिकावली तां अति अत्यंतसंक्षेपः शब्दसंक्षेपो यासु ता अतिसंक्षिप्ताः ताश्च ताश्चिरंतनानां कणादप्रभृतीनां उक्तयो वचांसि वचः प्रतिपाद्या युक्ता यस्ताभिः अहं विशदीकरवाणि प्रकटीकरोमीत्यर्थः । ननु लीलावत्यादि प्राचीननिबंधाध्ययनेनैव कारिकावली प्रतिपादितोर्थो बोद्धव्य इति किमनेन भवत्कृतविशदनिबंधनेनेत्यत उक्तम् अतिसंक्षिप्तेति । तथा च लीलावत्यादि प्राचीननिबंधने तु ग्रंथबाहुल्येन बहुत

२

रदुःखहेतुप्रतिपत्तिकतया न बालानां प्रवृत्तिरितिभावः। स्वोत्प्रेक्षामूलकता प्रयुक्तानादरणीयतां निरसितुं चिरंतनेत्युक्तं। नन्वित्यवधारणे तथा च कुतुकादेवेत्यर्थः। एतेन स्वस्य ग्रंथकरणे क्लेशाभावः सूचितः। स्वस्य ग्रंथकरणप्रवृत्तौ निमित्तमाह। राजीवेति। राजीवेदयाकृपातयावशंवदस्तदधीन इत्यर्थः। ननु ग्रंथादौ श्रोतृप्रवृत्तये प्रयोजनादिकं वक्तव्यं भवति तस्य चेहानुक्तत्वादुपेक्षणीयतैतद्ग्रंथस्य स्यादित्याशंक्य विषयप्रयोजनसंबंधाधिकारिणः सूचयन्संक्षिप्तत्वादेतद्ग्रंथस्य सकलपदार्थप्रतिपादकतया कथं बालव्युत्पत्तिरितीमां चाशंकां चैतद्ग्रंथस्य सकलपदार्थप्रतिपादकत्वप्रदर्शनेन परिहरन्यत्करोषि यद्दत्त्वा सि यज्जुहोषि ददासि यत् यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति भगवदुक्तेर्मुक्तावलीसमं[illegible]कीयग्रंथं श्रीभगवति चार्पयन्छिष्याणां स्वस्मिन्प्रामाणिकताबोधा

२

यस्वकीर्त्यनुवृत्तये ग्रंथस्य स्वस्य च नामनी निवध्नाति। सद्रव्येति। द्रव्यैः सहितायुक्ता प्रतिपाद्यप्रतिपादकतया। गुणैरपि गुंफितायुक्ता सतामुत्क्षेपणादीनां पंचानां कर्मणां ज्ञापिका बोधिका। सज्जातिरूपं सामान्यं विशेषाः नित्यः समवायस्तैर्मिलिता। यद्वा संति सामान्यविशेषनित्यमिलितानि यस्यां सा नित्यमिलितं नित्यसंबंधः। अभावप्रकर्षः प्रागभावादिभेदेन वै लक्षण्यं तस्योज्वला प्रकाशिका। एषा वुद्धिस्था मुक्तावली सिद्धांता एव मुक्तास्तासामावलिः पंक्तिः विष्णोर्नारायणस्य वक्षसि वक्षःस्थले विन्यस्ता विशेषतोर्पिता सुकृतिनां पंडितानां मनसः मुदं संतोषं चिरं बहुकालं वितनुतां विस्तारयत्वित्यर्थः। ननु सद्युक्तीनामत्रासत्वात्कथं विदुषां संतोषस्तत्राह। सद्युक्तिरिति। संत्यो युक्तयो यस्यां सा तथेत्यर्थः। मुक्तावलीसादृश्यं च ग्रंथे द्रव्यादिपदार्थवत्तया। तथाहि मुक्तावली सद्रव्या

२

साध्यतया द्रव्यवती द्रव्यसाध्येति यावत् नानाविधद्रव्यघटितावागुणेन सूत्रेण गुंफिता नि
र्मिता सुकृतिनां पुण्यवतां यानि संति समीचीनानि भगवद्भजनादिरूपाणि कर्माणि तेषां बो
धिका सत्सामान्यं समीचीनजातिर्विशेषो महत्वनिर्मलत्वादिस्ताभ्यां नित्यं अनवरतं मि
लिता संबद्धा अभावे तेजोभावे अंधकारे सति प्रकर्षेणोज्वलार्थप्रकाशिकेति यावत्। द्र
व्यादिसकलपदार्थवतीतथायं ग्रंथोपीति अत्र मुक्तावलीत्वोक्त्या निर्दोषत्वं सूचितं अत्र द्र
व्यादिपदार्थप्रतिपादकत्वप्रदर्शनेन द्रव्यादयो विषया उक्ताः पदार्थतत्वावधारणं च प्रयो
जनं सूचितं संबंधश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः पदार्थतत्वावधारणकामोधिकारीति ग्रं
थारंभसमये कृतस्य मंगलस्य तन्निबंधनस्य च वैयर्थ्यमाशंक्य फलं दर्शयति। विघ्नवि
घातायेति। प्रारब्धुमिष्टस्य ग्रंथस्येति शेषः यद्यप्यत्र घातपदस्योत्पत्तिमद्भावपरत

३

यावि पदमनर्थकमिति प्रतिभाति तथापि विशिष्टवाचकानां पदानां सति पृथग्विशेषणवाच
कपदसमवधाने विशेष्यमात्रपरतायाः सकीचकैर्मारुतपूर्णरंध्रैरित्यत्र कीचकावेण वस्ते
स्युर्ये स्वनंत्यनिलोद्धता इति कोशान्मारुतपूर्णरंध्रत्वविशिष्टबोधककीचकपदे दृष्टत्वात्
घातपदमभावमात्रपरं याद्रष्टव्यं। ननु निष्फलत्वान्मंगलाचरणमयुक्तं नच निष्फलत्वमे
वासिद्धं तस्य फलविशेषशून्यत्वरूपहेतुनासाधनादित्यभिप्रायेण शंकते। नन्विति। मंग
लस्य कारणत्वाभावे व्यतिरेकव्यभिचाररूपं हेतुमाह। विनापीति। निर्विघ्नपरिसमाप्तीति। वि
घ्नध्वंसपूर्वकसमाप्तिरित्यर्थः नच तत्र जन्मांतरीयमंगलकल्पनान्न व्यभिचार इति वाच्यं
भोगादिनापि नास्तिकात्मनि विघ्ननाशसंभवेन जन्मांतरीयमंगलसंदेहेन व्यभिचारसंदे
हसंभवात् अत्र कादंबर्यादिग्रंथे मंगलसत्वेपि समाप्तेरदर्शनेन्वयव्यभिचारो बोध्यः। ना

③

४

व्यभिचारसंदेहस्यग्राह्यसंशयरूपतयाकारणताऽत्यक्षएवप्रतिबंधकत्वंनत्वनुमितौतत्रत
स्यानुकूलत्वात् इत्यभिप्रायवान्मंगलंसमाप्तिफलकंसमाप्त्यन्याफलकत्वेसतिसमाप्ति
फलकत्वादितिपरिशेषानुमानेनमंगलस्यसमाप्तिफलतांव्यवस्थापयिष्यन्प्रथम
तोविशेष्यासिद्धिनिरासायफलवत्तांसाधयति।अविगीतेति।विषयत्वंचज्ञानवि
षयसुखेतिप्रसक्तमत आह।आचारेति।आचारश्चात्रयद्यपिक्रियैवतथापिवि
षयत्वश्रुतेःकृतिरेवात्रविवक्षिताताद्विषयत्वंचविधेयतयावोध्यंतेनफलेनव्य
भिचारस्तस्योद्देश्यतयाकृतिविषयत्वात् विधेयतयाकृतिविषयत्वंचचैत्यवंदना
दावपीत्यतः।शिष्टेति।शिष्टत्वंचफलसाधनताशोभ्रांतिरहितत्वंनतुवेदप्रामा
ण्याभ्युपगंतृत्वंतेनव्युत्क्रमेणकृतेदर्शादौनिष्फलत्वेनव्यभिचारःशिष्टाचार

४

विषयत्वंश्येनयागादावप्यस्त्यतोविगीतेतिअविगीतत्वंचवलवदनिष्टाननुबंधित्वंते
नश्येनादौप्रवृत्त्युपयुक्तवलवदनिष्टाननुवंधीष्टसाधनत्वरूपसाध्याभावेपिनव्य
भिचारःसिद्धेनुमितेनत्वमंगलेफलजिज्ञासायांविशेषतःफलजिज्ञासायांननुतर्हिक
थंगंगास्नानादीनामदृष्टार्थकतेत्यतः।संभवतीति।तथाचतत्रदृष्टासंभवेनादृष्टक
ल्पनेतिभावः।ननुतथापिविश्वजिन्न्यायात्स्वर्गएवेष्टंकल्प्यतामत आह।उपस्थित
त्वादिति।आरब्धंकर्ममेनिर्विघ्नंसमाप्यतामितिग्रंथादौप्रवृत्तपुरुषकामनाविष
यत्वेनपरिशेषानुमानेप्रवर्तमानस्योपस्थितत्वादित्यर्थः।कल्प्यतेअनुमीयतेअने
नचमंगलस्यसमाप्तिहेतुत्वेनुमानमेवप्रमाणंनतुशिष्टाचारानुमिताश्रुतिरिदा
नीमानुपूर्वीविशेषनिर्णयाभावेनतस्याअवोधकत्वादितिसूचितंव्यापकत्वघटि

(५)

५

तकारणताग्रहप्रतिबंधकज्ञाननुविषयव्यतिरेकव्यभिचारमुद्धरति। इत्थं चेति। मंग
लस्य समाप्तिफलकत्वे चेत्यर्थः तत्रापि नास्तिकादिग्रंथेपि तन्मंगलं कल्प्यते अनुमी
यते कार्यरूपसमाप्त्येति शेषः ग्राह्यसंदेहपर्यवसन्नस्य पूर्वोक्तव्यभिचारसंशयस्यका
रणतानुमितौ अप्रतिबंधकत्वात् व्यभिचारनिर्णयस्य चाभावादिति भावः नन्वेवम
प्यन्वयव्यभिचारज्ञानं कारणताग्रहविरोधि भविष्यत्येवेत्याशंक्यान्वयव्यभिचारं नि
रस्यति। यत्र चेति। तत्र कादंबर्यादौ बलवत्तरत्वं वैजात्यं नन्वेवमपि कादंबर्यादौ कुतो
न विघ्नध्वंस इत्यत आह। प्रचुरस्येति। प्रचुरस्यैव मंगलस्येत्यर्थः बलवत्तरविघ्ननिवा
रणे बलवत्तरादि विघ्ननिवारणे तेन प्रचुरस्यापि संग्रहः ननु तथापि कादंबर्यादौ वि
घ्नध्वंसो मा जायतां समाप्तिः परं जायतां मंगलरूपहेतोः सत्वादित्याशंक्याह। विघ्नध्वं

३४ तथा च मंगलस्य विघ्नसमसंख्याकमंगलत्वेन नाशकतया न तत्र विघ्ननाश इति भावः अ च विघ्नसमसंख्याकमंगलत्वेन हेतुत्वे ऽधिकसंख्य
मंगलादल्पसंख्यविघ्ननाशो न स्यादतः प्राचुर्यं चेति अत्र वाकारेऽनास्थार्थो बोध्यः ४३

सस्त्विति। तथा च स्वजन्यविघ्नध्वंससंबंधेन मंगलाभावान्न समाप्तिरिति भावः। आहुरिति। अस्व
रसोद्भावनं तद्बीजं तु विघ्नध्वंसद्वारा मंगलस्य हेतुत्वं न संभवति नास्तिकादिग्रंथसमाप्तौ व्य
भिचारात् न च स्वजनकविघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छेदकतासंबंधेन समाप्तिं प्रति स्वजन्यविघ्नध्वंसा
वच्छेदकतासंबंधेन मंगलस्य हेतुत्वात् स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुकूलकृतिमत्वसंबंधेन
समाप्तिं प्रत्याश्रयतासंबंधेन मंगलस्य हेतुत्वाद्वा जन्मांतरीयमंगलकल्पनया न व्यभि
चार इति वाच्यं तथा सति जन्मांतरीयसमाप्तिमुद्दिश्य जन्मांतरे मंगलकरणापत्तेः।
अतः स्वप्रतियोगिचरमवर्णावच्छेदकतासंबंधेन समाप्तिं प्रति स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजा
तीयतासंबंधेन मंगलहेतुत्वस्य वाच्यतया नास्तिकशरीरे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात्
न च पुत्रकामाधिकरणविरोधः सहकार्यंतरासमवधाने नेहिकपुत्राभावेप्या

⑥

६

मुष्मिकपुत्ररूपफलस्य तत्रासिद्धांतितत्वादिति वाच्यं तत्र पुत्रमात्रकामनाश्रवणादिहेतुविशिष्टशि
ष्टाचारानुमितश्रुत्या ऐहिकसमाप्तेरेव मंगलफलत्वात् न च स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि
कत्वस्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वोभयसंबंधेन मंगलजन्यविघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तित्व
स्य मंगलकार्यतावच्छेदकत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यं कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वानुपगमा
त् अत एव काशीमरणान्मुक्तिरिति श्रुत्यंतर्गतपंचम्याः प्रयोजकत्वोपवर्णनं ग्रंथकृतां संग
च्छते अन्यथा तत्रापि काशीमरणविशिष्टमुक्तिं प्रति काशीमरणहेतुत्वस्य निर्दुष्टतया तथोप
वर्णनमसंगतमेव स्यात् अथ तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेयनायेति श्रुत्या
तत्वज्ञानस्य मुक्तिसामान्यं प्रति हेतुत्वं प्रतिपादितं तच्च काशीमरणस्य मुक्तिहेतुत्वेन संभवति
काशीमरणजन्यमुक्तौ तत्वज्ञानस्य व्यभिचारात् अतः काशीमरणस्य न मुक्तिजनकत्वं अपि

६

तु तत्वज्ञानद्वारा मुक्तिप्रयोजकत्वमेवेति ग्रंथकृतां तत्रत्यपंचम्याः प्रयोजकपरत्वोपवर्णनं
न तु कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वात्तथोपवर्णनमिति चेदस्तु कारणस्य कार्यतावच्छे
दकत्वमस्तु च पूर्वोक्तरीत्या मंगलजन्यविघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तित्वस्य कार्यतावच्छेद
कत्वेन नास्तिकशरीरे व्यभिचारवारणं एवमपि भोगादिनाश्यविघ्नध्वंसपूर्वकसमा
प्तौ कृप्तनियतपूर्ववर्तितानके विघ्नध्वंसेनैव मंगलस्थलीयसमाप्त्युत्पत्तेर्मंगलस्या
न्यथासिद्धत्वं दुर्वारत्वमेव न च व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति वाच्यं यत्र
व्यापारिणः प्रमाणबोधितकारणतानिर्वाहाय व्यापारस्य कारणत्वं कल्प्यते यथा या
गस्य स्वर्गहेतुतानिर्वाहार्थमपूर्वं तत्रैव व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरत ए
व काशीमरणस्य तत्वज्ञानेन मुक्तावन्यथासिद्धत्वात् प्रयोजकत्वपरतया श्रुतिसम
र्थनं संगच्छते प्रकृते च प्रतिबंधकाभावस्य कार्यमात्रे हेतुतायाः मंगलकारणतादिना

(6)

पि कृ स त या मंगलस्यान्यथासिद्धत्वं दुष्परिहरमेवेति विघ्नध्वंसस्य द्वारत्वमिच्छतां प्राचां
मतेपि विघ्नध्वंसस्य कार्यत्वावश्यकतया विघ्नो निवर्तताम् इति कामनया मंगलाचर
णे न च विघ्नध्वंस एव फलमिति वदतां चिंतामणिकृतां मतमाह। नन्वास्त्विति। विघ्न
ध्वंस एवेत्येवकारेण समाप्तिव्यवच्छेदः फलं प्रवृत्त्युद्देश्यं ननु समाप्तिस्तर्हि आक
स्मिकी स्यादित्यत आह। समाप्तिस्त्विति। बुद्धिर्ज्ञानं प्रतिभा तद्विशेषः स्फूर्त्यारव्यः प्र
तिभादीत्यादिना विघ्नसंसर्गाभावपरिग्रहः अनयैव रीत्या कादंबरी स्थलेप्यवग्र
हनिवृत्तिरेव फलं वृष्टिस्तु स्वकारणादेवेति बोध्यं। एवं मंगलस्य विघ्नध्वंसं प्रति जन
कत्वे स्वतःसिद्धविघ्नविरहवतेति। विघ्नात्यंताभाववता। ननु निष्फले प्रवृत्तिरेव कथ
मत आह। विघ्नशंकयेति। संशयनिश्चयसाधारणविघ्नज्ञानमेव प्रवर्तकमिति भा

दु तत्स्थले प्रतियोगिरूपकारणाभावेन विघ्नध्वंसरूपकारणानुदयो यस्मात् कारणता ग्राहकबाधितत्वेन न कारणताबोधकवेदाप्रामाण्यमिति भावः अतएव प्रतियोगिनः कारणत्वादेव तद्बोधकवेदप्रा
माण्यमिति प्रायश्चित्तस्य पापनाशकत्वबोधकवेदाप्रामाण्यमित्यर्थः ननु मंगलं न विघ्नध्वंसे कारणं विनायकस्तवपाठादिजन्यविघ्नध्वंसे व्यभिचारात् न विनायकस्तवस्य मंगलत्वेपि तदनुकूलकं न भिधानरूपस्य मं
गलस्य मंगलत्वाभावात् न च पाठकतासंबंधेन विनायकस्तव एव विघ्नविनाशकः स च मंगलमेवेति न व्यभिचार इति वाच्यं सर्वैवि घ्नाः शमं यान्तीत्यादिना तत्पाठस्यापि विघ्ननाशकत्वबोधनात् प्रायश्चित्ते तज्जन्यविघ्नध्वं
से व्यभिचारोद्धेत्यत आह मंगलं चेति स्तवपाठादिरित्यादिना प्रायश्चित्तादिसंग्रहः तथा च × द गुणि

वः। तदाचरणात्। मंगलाचरणात् ननु विघ्नशंकया मंगलाचरणमेवासिद्धमित्यत आह। त
थैवेति। शिष्टाचारादिति। विषयतासंबंधेन मंगल इति शेषः ननु निर्विघ्नपुरुषानुष्ठित
मंगलस्थले व्यभिचारेण विघ्नध्वंसं प्रति मंगलस्य कारणता बाधिता तथा च बाधितार्थबोधक
त्वाद्वेदस्याप्रामाण्यमिति इति मीमांसकमतेः कारणताबोधकत्वमंगीकर्तुर्मते शंकां निरस्यति।
न चेति। तस्य निर्विघ्नपुरुषानुष्ठितमंगलस्य। तद्बोधकेति। मंगलविघ्नध्वंसयोः कार्य
कारणभावबोधकमित्यर्थः। सति विघ्न इति। तथा चोपदर्शितमंगलस्य स्वाव्यवहितो
त्तरक्षणोत्पत्तिकत्वसंबंधेन मंगलविशिष्टविघ्नध्वंसत्वं विजातीयविघ्नध्वंसत्वं वा का
र्यतावच्छेदकं एवं विनायकस्तवपाठादेरुपदर्शितसंबंधेन विनायकस्तवपाठादि
विशिष्टविघ्नध्वंसत्वं विजातीयविघ्नध्वंसत्वं वा कार्यतावच्छेदकमिति न व्यभिचार इ

८

तिभावः।ननुविघ्नध्वंसएवयदिमंगलस्यफलं तदासमाप्तिकामस्यमंगलेप्रवृत्तिर्नस्यादतः
समाप्तिसाधनविघ्नध्वंससाधनत्वान्मंगलेप्रवृत्तिर्वाच्यातच्चनसंभवतिस्वतःसिद्धविघ्नवि
रहस्थलेव्यभिचारेणविघ्नध्वंसस्यसमाप्तिसाधनत्वाभावादित्याशंकांनिरस्यति।कचि
दिति।प्रतिबंधकेति।संसर्गाभावस्य।संसर्गाभावत्वेनसंसर्गाभावस्यतथाचविघ्नसंस
र्गाभावत्वेनहेतुत्वान्नपूर्वोक्तव्यभिचारइतिभावः अत्रचतत्तद्विघ्नाभावत्वेनहेतुतानतु
विघ्नाभावकूटत्वेनविघ्नप्रागभावादीनामेकत्रासंभवेनसमाप्तिर्नस्यादितिबोध्यं यत्रच
मंगलंविनापिसमाप्तिस्तत्रविघ्नध्वंसाभाववतिसमाप्तेर्दर्शनाद्व्यतिरेकव्यभिचारमाशं
क्यनिषेधति।इत्थंचेति।दुरितध्वंसकल्पनेतज्जनकीभूतमंगलकल्पनेचगौर

च वादाह।स्वतःसिद्धेति।यत्रमंगलेसत्यपिनसमाप्तिस्तत्रमंगलाद्विघ्नध्वंसोभवत्येव

समाप्त्यभावस्तुविघ्नभूयस्त्वात्तन्मंगलानंतरोत्पन्नविघ्नाद्वेत्यवधेयं अथसमाप्ति
विघ्नध्वंसयोराकाशात्मनिष्ठयोःकथंकार्यकारणभावइतिचेदुच्यते स्वप्रतियोगिप्रयो
जकत्वसंबंधेनचरमवर्णध्वंसरूपसमाप्तिंप्रतिविशेषणतासंबंधेनविघ्नसंसर्गाभाव
त्वेनहेतुत्वमितिवस्तुतस्त्वाहुरित्यनेनमू चितामन्यथासिद्धिंप्रकटयति।कचिच्चेति।
विघ्नात्यंताभावएवेत्येवकारेणविघ्नध्वंसस्यतत्द्वारकमंगलस्यचव्यवच्छेदः।समा
प्तिसाधनं।समाप्त्यव्यवहितपूर्ववर्तितयानिश्चितःतथाचतेनैवमंगलस्थलीयसमा
प्तिनिर्वाहेमंगलस्यतज्जन्यविघ्नध्वंसस्यचान्यथासिद्धिःध्वंसप्रागभावयोरत्यंता
भावेनविरोधेमानाभावात्ध्वंसस्थलेपिअत्यंताभावसत्वादितिभावः।नन्वन्योन्या
भावभिन्नाभावत्वेनैवलाघवाद्धेतुतास्त्वतआह।प्रतिबंधकसंसर्गेति।प्रतिबंधक

(४)

सत्वेपि संबंधांतरावच्छिन्नाभावस्य सत्वात्कार्यापत्तिवारणाय तत्तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव हेतुत्वस्य वाच्यत्वेन ध्वंसस्य न हेतुता तस्य संसर्गावच्छिन्नत्वे मानाभावादिति भावः। दुरितध्वंसः। दुरितध्वंससामग्रीप्रयुक्तः स्वतः सिद्धो दुरितकारणाभावप्रयुक्तः एतेन विघ्नध्वंसस्य तदत्यंताभावस्य वा समाप्तिहेतुता विचारस्याप्रकृततया तद्व्यवस्थापने प्रकृतानुपयोगः एवं प्रतिबंधकाभावकूटस्य हेतुत्वे प्रागभावध्वंसयोर्युगपदवस्थानासंभवेनैकदा कूटाप्रसिद्धिः पूर्वोक्तरीत्या तत्तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रतिबंधकाभावविशेषणत्वेन ध्वंसप्रागभावयोरसंग्रहश्चेति दूषणानि निरस्तानि उक्तरीत्या प्रतिबंधकाभावस्यैव कार्यमात्रे हेतुत्वादिति। संसारेति। संसारस्य महीरुह इति षष्ठीतत्पुरुषभ्रमं व्यावर्तयितुं कर्मधारयमाह मुक्तावल्यां। संसार एवेति। बीज

नमस्कार्यस्य भगवतः संस्तुत्य तां स्त्वयितुमाह मूलेगोपेति तस्मा इति तत्कृत्त्वः सामान्यतः सकलजनप्रसिद्धत्वस्तवनाय श्रीकृष्णायनम इत्यनेन भगवतः नमस्कारप्रकारीभूतायकर्षीवाधित्वमुक्तं तदपुक्तं भगवति मानाभावादित्याशंक्य नैयायिकाभिमते ईश्वरसाधकानुमानस्तवनायाह ४ २ त्रुटितः

त्वं समवायिकारणत्वं तच्चेश्वरे बाधितमत आह। निमित्तेति। नन्वीश्वरनमस्काररूपं मंगलाचरणमयुक्तमीश्वरे मानाभावात् न हि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं अरूपिद्रव्यत्वेन बाह्यप्रत्यक्षाविषयत्वात् नापि मानसं परात्मनः परेण मनसा प्रत्यक्षवारणायात्मप्रत्यक्षं प्रति परात्मव्यावृत्तविजातीयमनःसंयोगत्वेन हेतुत्वस्यावश्यं वाच्यतया ईश्वरे तस्याभावात् न च द्यावाभूमी जनयन्देव एक इत्यादिश्रुतिरेव प्रमाणं श्रुतीनामीश्वरोच्चरितत्वेनैव प्रामाण्यादीश्वरसंदेहे श्रुतिप्रामाण्यस्यापि संदिग्धत्वादत आह। एतेनेति। प्रमाणमनुमानरूपं प्रमाणं। तथा क्षित्यंकुरादिकमपीति। नन्वत्र किं पक्षतावच्छेदकं न तावत्क्षितित्वं अंकुरादेरक्षितित्वेन पृथगुपादानवैयर्थ्यात् किं च क्षितित्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे दृष्टांते घटादावंशतः सिद्धसाधनं अवच्छेदकावच्छेदेन तथात्वे परमाणौ बाधः जन्य

१०

क्षितित्वस्यपक्षतावच्छेदकत्वे परमते जन्यपदव्यावर्त्याप्रसिद्धिस्तन्मते अजन्यक्षितेरभावात्
जन्यत्वस्यैव तथात्वसंभवेन पक्षतावच्छेदककोटौ क्षितित्वस्य व्यर्थत्वाच्च न च तदपि संभव
ति पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्यप्रसंगादिति चेन्न स्वरूपसंबंधविशेषरूपकार्यत्वस्यैव पक्षताव
च्छेदकत्वात् प्रागभावप्रतियोगित्वरूपकार्यत्वस्यैव हेतुत्वेन तयोरैक्याभावात् साध्यं च न
स्वोपादानगोचरज्ञानचिकीर्षाकृतिजन्यत्वं कार्यमात्रं प्रति कृतेरेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां हे
तुत्वेन तज्जनकज्ञानचिकीर्षयोस्तत्रान्यथासिद्धत्वेन तत्त्रितयजन्यत्वरूपसाध्यस्य तत्र
बाधात् दृष्टांतपक्षसाधारणस्य स्वत्वस्याभावेन तद्घटितस्वोपादानगोचरेत्यादिसाध्यस्यै
क्यासंभवात् कृतित्वापेक्षयोपादानगोचरकृतित्वस्य गौरवेण कार्यजनकतानवच्छेदक
त्वाच्च किंतु विशेष्यतासंबंधावच्छिन्नकृतित्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यत्वं तेनाद

१०

ष्टद्वारास्मदीयकृतिजन्यत्वस्य पक्षे सत्वेपि न सिद्धसाधनं यदि च कार्यमात्रे कृतित्वेनैवान्वयव्यति
रेकाभ्यां ज्ञानत्वेनेच्छात्वेन हेतुत्वं स्वीक्रियते तदा तादृशज्ञानजन्यत्वमिच्छाजन्यत्वं कृतिजन्य
त्वं वा साध्यमस्तु यत्तु कर्तृजन्यत्वमेव साध्यमिति तन्न कार्यमात्रे कर्तृत्वेन जनकत्वे मानाभा
वात् लाघवात् कृतित्वेनैव तत्र हेतुत्वात् ननु कार्यं विशेष्यतासंबंधावच्छिन्नकृतिनिष्ठजनक
तानिरूपितसमवायसंबंधावच्छिन्नजन्यताशालि प्रागभावप्रतियोगित्वादित्यनुमानं फ
लितं तत्र च ध्वंसे पक्षतावच्छेदकजन्यत्वाक्रांते विशेष्यतासंबंधावच्छिन्नजनकतानिरू
पितसमवायसंबंधावच्छिन्नजन्यत्वरूपसाध्यस्याभावाद्बाध इति चेन्न सत्वविशिष्टजन्यत्व
स्यैव ध्वंसव्यावृत्तस्य पक्षतावच्छेदकत्वोपगमात् न च हेत्वधिकरणे ध्वंसे उक्तसाध्याभावे
न व्यभिचार इति वाच्यं सत्ववैशिष्ट्यस्य हेतौ विशेषणात् अथैवं रीत्या व्यभिचारवारणेपि
ध्वंसस्य कृतिजन्यत्वे मानाभावेन कार्यमात्रस्य कृतिजन्यत्वप्रवादो व्याहन्येतेति चेन्न ताद

११

ञाप्रवादस्यनिर्युक्तिकत्वेनाश्रद्धेयत्वात् यद्वा जन्यत्वमात्रंध्वंससाधारणमेवपक्षतावच्छेद
कं कृतिजन्यत्वमात्रंसाध्यं एवंचहेतावपिसत्ववैशिष्ट्यं नोपादेयंप्रयोजनाभावात् एवंच
ध्वंसेपीश्वरीयकृतिजन्यत्वस्य निरावाधतया कार्यमात्रे कृतिजन्यत्वप्रवादोप्युपपद्यतइ
ति नचकृतिजन्यत्वमात्रस्यसाध्यत्वेअदृष्टद्वाराहविरादिगोचरास्मदीयकृतिजन्यत्वमा
दायसिद्धसाधनमितिवाच्यं अदृष्टाद्वारकत्वेनकृतिजन्यतायाविशेषणीयत्वादितिदि
क् एतादृशानुमितौलाघवज्ञानसहकारेणज्ञानेच्छाकृतिषुनित्यत्वमेकत्वंचभासतइति
नित्यत्वैकत्वसिद्धिः अथेश्वरज्ञानादौकीदृशमेकत्वमनुमित्याविषयीक्रियते न तावत्सं
ख्यारूपं गुणेगुणानंगीकारात् नच नित्यज्ञानवन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूप
मेकत्वंतद्विषयइतिवाच्यं ईदृशैकत्वस्य नित्यज्ञानानुमितेःप्रागनुपस्थितत्वेन तादृशानु

११

त्म४

मितौभानासंभवादितिचेत् अत्र केचित् सामानाधिकरण्यसंबंधेनैवज्ञानादावाश्रयगतमेकत्वमनु
मितौभासते यद्वा द्वित्वासमानाधिकरणत्वरूपमेकत्वं तद्विषयः नचजीवेश्वरगतद्वित्वसामाना
धिकरण्यस्येश्वरज्ञानादौसत्वाद्वाधकमितिवाच्यं दुःखवदवृत्तित्वेन द्वित्वस्यविशेषणीयत्वात् नचै
वमपिघटेश्वरगतद्वित्वसामानाधिकरण्यस्यतत्रसत्वाद्वाधइतिवाच्यं आत्मानावृत्तिभिन्नत्वेना
पि द्वित्वस्यविशेषणीयत्वादित्याहुः तन्न ईश्वरे ज्ञानद्वयांगीकारेप्येतादृशैकत्वभानन्निर्वाहेणो
दृश्यासिद्धेः वस्तुतस्तु स्वाधिकरणावृत्तिस्वभिन्नज्ञानकत्वमेवैकत्वं एवमीश्वरेच्छाकृत्योरपिद्र
ष्टव्यं एवंचैतादृशज्ञानादिसिद्धौ तत्र गुणत्वेन हेतुना द्रव्याश्रितत्वे साधनीये द्रव्यांतरस्यबाधादीश्व
रसिद्धिरितिद्रष्टव्यं। अप्रयोजकत्वादिति। अनुकूलतर्काभावादिति भावः। इदमुपलक्षणं शरीरा
जन्यत्वहेतौ शरीररूपविशेषणस्यासिद्धिवारकस्यापिव्यभिचारावारकत्वेन व्यर्थतया तद्विशेष
णावच्छेदेनव्याप्तिग्रहासंभवेन व्याप्यत्वासिद्धेश्चेत्यपिद्रष्टव्यं नच व्यर्थविशेषणत्वस्याधि

11

१२

कोऽत्या निग्रहस्थानत्वेपि तज्ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकत्वे मानाभाव इति वाच्यं तथापि
गुरुधर्मस्यानवच्छेदकतया साध्यसंबंधितावच्छेदकरूपव्याप्तेस्तत्राभावेन व्याप्यत्वासिद्धेर्दुर्वा
रत्वादिति तदुक्तमाचार्यैः एकाम[illegible] सिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्तेरिति। कर्तृत्वेन कार्यत्वेन
कार्यकारणभाव एवेति। न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां घटत्वावच्छिन्नं प्रति कुलालादिकृति

२२

त्वादिनैव हेतुत्वाद्दैतादृशकार्यकारणभावे मानाभाव इति वाच्यं घटत्वपटत्वादिभेदेनानं
तकार्यकारणभावकल्पनापेक्षया कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कृतित्वेन हेतुत्वकल्पनस्यैवोचित
त्वात् यद्विशेषयोरिति न्यायेन कार्यत्वकृतित्वाभ्यां सामान्यकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वा
त् न च तादृशन्यायो निष्प्रमाण इति वाच्यं कार्यत्वावच्छिन्नाभावे तत्तत्कृत्यभावकूटस्य प्र
योजकत्वकल्पने गौरवात् कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य प्रयोजकत्वे लाघवादिति केचिन्तु
मास्तु कार्यत्वकृति कार्यतावच्छेदकं तथापि घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कृतेः कारणतया सर्गा

ये
द्यकालीनं घटादिकं पक्षीकृत्य घटत्वादिहेतुना सकर्तृकत्वे साधने जीवानां बाधादीश्वरसि
द्धिरित्याहुः। दीधितिकृतस्तु। कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कृतेर्हेतुत्वाभावेपि घटत्वावच्छिन्नं प्र

घ

तिकृतेर्हेतुतया खंडघटोत्पत्तेः पूर्वं कृतेरावश्यकतया तदाश्रयत्वेनेश्वरसिद्धिमाहुः नन्वे
वंरीत्या यदि घटादिकुलालादिचेष्टयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति चेष्टा

घ

त्वादिना हेतुत्वाद्दंकुरोत्पत्तेः पूर्वं चेष्टानुरोधेनेश्वरस्य नित्यशरीरमपि सिध्येदिति चेन्न
तादृशान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति क्रियात्वेनैव हेतुत्वात्तत्र चेष्टात्वेन

।२।

हेतुत्वे मानाभावात्। आचार्यानुयायिनस्तु अस्तु चेष्टात्वेन तत्र हेतुत्वं अस्तु च तदनुरो
धेनेश्वरस्य नित्यशरीरं तथापि नेश्वरस्यातिरिक्तशरीरसिद्धिः परमाणूनामेव तच्छरी

रूप

रत्वोपगमात् एवं चेश्वरकृतिजन्यचेष्टावद्भिः परमाणुशरीरैरेव तत्कार्याणामुत्पत्तिः

१३

परमाणुक्रियायां चेष्टात्वरूपवैजात्यांगीकाराच्छरीरलक्षणे ऽव्याप्यवयवित्वस्य निवेशाच्च न परमाणूनां शरीरत्वानुपपत्तिः न च नानापरमाणूनां शरीरत्वकल्पने गौरवाल्लाघवेन तस्या रिक्त तिशरीरसिद्धिरिति वाच्यं तच्छरीरस्य महत्वे ऽभग्नस्य तस्य पाषाणादौ प्रवेशासंभवेन पाषाणांतर्वर्तिभेकशरीरोत्पादकत्वानुपपत्तेः अणुत्वे च दूरस्थकार्योत्पादकत्वानुपपत्तेरित्याहुरित्यलं पल्लवैरिति। यत्तु पूर्वोक्तस्थापनानुमाने शरीरजन्यत्वमुपाधिस्तस्य घटादौ साध्यव्यापकत्वादंकुरादौ साधनाव्यापकत्वाच्च न चांकुरादौ सकर्तृकत्वरूपसाध्यसंदेहेनोपाधेः साध्यव्यापकत्वसंशयान्नोपाधित्वनिश्चय इति वाच्यं तथापि संदिग्धोपाधित्वस्य दुर्वारत्वात् न चेदृशोपाधिसंदेहाहितव्यभिचारसंदेहः पक्षीयव्यभिचारसंदेह एव स च न प्रतिबंधक इति वाच्यं पक्षतत्समयोर्व्यभिचार

१३

व्याख्या २

संशयस्यापि प्रतिबंधकत्वात् अत एवानुकूलतर्कविरहदशायां पक्षेतरत्वं संदिग्धोपाधिरित्यभिधानं ग्रंथकृतां संगच्छत इति तन्न कार्यत्वेन कृतित्वेन कार्यकारणभावरूपस्यानुकूलतर्कस्य सत्वेन कार्यत्वरूपहेतोः साध्यव्याप्यत्वनिश्चयेन साध्यव्यापकत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वनिश्चयादिति एवं चोक्तानुमानेनेश्वरसिद्धौ नदुच्चरितत्वेन वेदस्य प्रामाण्यनिश्चयाद्वेदोपीश्वरे प्रमाणमित्याह। द्यावाभूमी इति। इत्यादय इत्यादिना ईश्वरमुपासीत यः सर्वज्ञः स सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः सो ऽकामयतेत्यादीनां परिग्रहः कार्यपक्षकानुमानं चोपलक्षणं सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकप्रयोजकं कर्म प्र यत्नजन्यं कर्मत्वात् गुरुत्ववतां पतनाभावः पतनप्रतिबंधकप्रयत्नप्रयुक्तः धृतित्वात् ब्रह्मांडनाशः प्रयत्नजन्यः नाशत्वात् घटादिव्यवहारः स्वतंत्रपुरुषप्रयोज्यः व्यवहार

(15)

१४

त्वात् आधुनिककल्पितलिप्यादिव्यवहारवत् वेदजन्याप्रमावक्तृयथार्थज्ञानजन्या
शाब्दप्रमात्वात् वेदः असंसारिपुरुषप्रणीतः वेदत्वात् वेदः पौरुषेयः वाक्यत्वात् द्व्य
णुकपरिमाणजनिका संख्या अपेक्षाबुद्धिजन्या एकत्वान्यसंख्यात्वादित्यनुमा
नांतराण्यपि साक्षात्परंपरयावेश्वरसाधकानि वोध्यानीति तदुक्तं कार्यायोजन
धृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः इति
आयोजनं कर्म पद्यते गम्यतेनेनेति पदं व्यवहार इति संक्षेपः मूले शिष्यावधाना
य प्रतिजानीते। द्रव्यं गुणा इति। निरूप्यंत इति शेषः संयोगापेक्षया कर्मणो
तिरिक्तत्वं नास्तीति भूषणमतं निराकर्तुं तथेत्युक्तं यथा गुणः पृथक्पदार्थस्त
था कर्मापीत्यर्थः अभावोधिकरणात्मक एवेति प्राभाकरमतं दूषयितुं पुनस्त

१५

र्थाः

थेत्युक्तं युक्तिश्चाग्रे वक्ष्यते यद्यपि विभागवाक्यस्यन्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदकतयैव स
प्तसंख्यालब्धा तथापि सप्तग्रहणं स्पष्टार्थं नन्वन्ये पदा कुतो नोक्ता इत्यत आह। कीर्ति
ता इति। तथा चैतेभ्योन्ये पदार्था न संत्येव कणादप्रभृतिभिरनुक्तत्वादिति भावः। न
नु इतरेषु ग्रंथेषु षट्भाव पदार्था इतरस्त्वभाव इति निरूपितं तथैवात्र कुतो न निरूपितं
इत्याशंक्याह मुक्तावल्यां। सप्तमस्येति। अत्र समवायैकार्थसमवायान्यतरसंबंधेन सत्ता
भावत्वं
वत्वं तदभावो भावत्वमिति प्राप्तं अर्थात्प्राप्तं। तेन प्राप्तत्वेन। पृथगुपन्यास इति। भाव
त्वेनोपन्यास इत्यर्थः। तेषामिति शेषः ननु अन्येपि पदार्थाः कथं न संभवंति न्यायग्रंथे
षोडशपदार्थनिरूपणादित्याशंक्य नैयायिकानामपि मते सप्तपदार्था इत्यविरुद्धं षो
डशपदार्थानां सप्तपदार्थेष्वंतर्भूतत्वादित्याह। एते चेति। उक्तार्थे भाष्यसंमतिमा

(15)

हा। प्रतिपादितं चेति। एवमेवेति। द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्तैव प-
मित्य दार्थाः षोडशानाममत्रैवांतर्भावादिति प्रतिपादितंर्थः कथमंतर्भाव इति चेदित्थं प्रमाण-
स्येंद्रियादेर्द्रव्ये व्याप्तिज्ञानादेर्गुणे प्रमेयस्यात्मशरीरेंद्रियस्वरूपस्य द्रव्ये अर्थस्य गंध-
रसरूपस्पर्शशब्दस्वरूपस्य गुणे बुद्धेर्गुणे मनसो द्रव्ये प्रवृत्तेर्गुणे दोषाणां इच्छाद्वेषमि-
थ्याज्ञानस्वरूपाणां रागद्वेषमोहपदप्रतिपाद्यानां गुणे प्रेत्यमत्वाभावो जननमिति व्यु-
त्पत्त्या मरणोत्तरजन्मत्वं प्रेत्यभावपदप्रवृत्तिनिमित्तं चरमप्राणशरीरसंयोगध्वंसो
मरणं आद्यशरीरप्राणसंयोगो जन्म तथा च मरणोत्तरतादृशसंयोगरूपस्य तस्य गु-
णे सुखदुःखसंवेदनरूपस्य मुख्यफलस्य गुणे गौणमुख्यसाधारजन्यमात्रस्वरूपफ-
लस्यापि द्रव्यादिषु पीडालक्षणस्य दुःखस्य गुणेंतर्भावः अपवर्गस्तु आत्यंतिकी दुःख-

निवृत्तिः दुःखानि शरीरं षडिंद्रियाणि षड्विषयाः षड्बुद्धयः सुखं दुःखं चेत्येकविंशतिः तत्र दु-
खत्वजातिशून्ये शरीरादौ दुःखसंबंधितया गौणं दुःखत्वं स्वर्गादिसुखस्यापि तन्नाशज्ञाने-
न दुःखसंबंधित्वमव्याहतमेव न चैकविंशतिदुःखांतर्गतयोर्मनःश्रवणयोर्नित्यत्वात्कथं
तन्नाश इति वाच्यं यद्रूपविशिष्टस्य श्रवणस्य ज्ञानद्वारा दुःखहेतुतया दुःखत्वं तद्रूपस्य क-
र्णशष्कुल्या नाशेन विशिष्टश्रवणेंद्रियरूपदुःखनाशात् एवमात्मसंयोगरूपव्यापारवि-
शिष्टस्यैव मनसो ज्ञानद्वारा दुःखस्वरूपतया व्यापारनाशेन तद्विशिष्टमनोरूपदुःखना-
शसंभवादिति। दुःखनिवृत्तौ आत्यंतिकत्वं च स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वं नन्वे-
तादृशदुःखध्वंसस्य मुक्तित्वे कथं तत्त्वज्ञानसाध्यतास्येति चेदित्थं तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञा-
नवासनानाशः वासनानाशे च दोषस्य वासनाविशिष्टस्य रागादेरभावः विशेषणाभा-

वेविशिष्टाभावात् तादृशारागरूपहेत्वभावे च प्रवृत्तेर्धर्माधर्मरूपायाअभावोनुत्पत्तिः त
दनुत्पादे प्रारब्धकर्माधीनदेहान्यदेहसंबंधरूपजन्माभावः भोगतत्वज्ञानाभ्यां प्रार
ब्धतद्भिन्नकर्मनिवृत्तिरितिजन्माभावे दुःखानुत्पादः तथा च स्वसमानाधिकरणदुःखा
समानकालीनत्वरूपविशेषणांशे तत्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वान्मुक्तेस्तत्वज्ञानसाध्यत्वं तथा
च सूत्रं दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनंतराभावादपवर्ग इ
ति अस्यार्थः पठितेषु जन्मादिषु मध्ये उत्तरोत्तराणामपाये तदनंतराभावाद् व्यवहितं

पूर्वाभावः तथा च तत्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्य नाशः तेन दोषाणां नाशस्तेन प्रवृत्तेरनुत्पा

दस्तेन जन्मानुत्पत्तेन दुःखानुत्पाद इति पूर्वोक्त एवार्थः पर्यवसितः एकविंशति दुःखना
शस्तु स्वकारणसाध्यो न तत्र तत्वज्ञानस्य प्रयोजकता इति वदंति नव्यास्तु योग्यविभुवि

शेषगुणनाशं प्रतिस्वोत्तरवर्तिगुणानां कारणत्वात्स्वोत्तरोत्पन्नगुणेनैव दुःखध्वंसरूपमुक्ति
संभवेन न तत्र तत्वज्ञानापेक्षेति दुः पदं दुःखसाधनदुरितपरतया व्याख्येयं दुरितस्य च योग्य
गुणत्वाभावान्न स्वोत्तरवर्तिगुणनाश्यतेति तन्नाशरूपमुक्तेस्तत्वज्ञानसाध्यत्वमेवेत्याहुः
तथा चैतादृशापवर्गस्याभावे संशयस्य गुणे साध्यतया इच्छाविषयरूपस्य प्रयोजनस्य
यथायथं द्रव्यादिषु साध्यसाधनोभयवत्ता निश्चयविषयरूपस्य दृष्टांतस्य यथायथं द्र
व्यादिषु तत्तच्छास्त्रसिद्धार्थरूपस्य सिद्धांतस्य द्रव्यादिषु शब्दस्वरूपप्रतिज्ञाद्यन्यतम
रूपाणामवयवानां गुणे व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्य तर्कस्य गुणे निर्णयस्य गुणे तत्व
बुभुत्सोः कथारूपस्य वादस्य गुणे विजिगीषुकथारूपस्य जल्पस्य गुणे स्वपक्षस्थापनाही
नकथारूपवितंडाया गुणे अनुमितितत्करणज्ञानान्यतरप्रतिबंधकज्ञानविषयरूपा

णां हेत्वाभासानां यथायथं द्रव्यादिषु अभिप्रायांतरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थांतरं परिकल्प्य
दूषणाभिधानरूपस्य छलस्य गुणे असदुत्तररूपजातेर्गुणे पराजयहेतुस्वरूपनिग्र
हस्थानानां यथायथं द्रव्यादिषंतर्भावः निग्रहस्थानानि प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञांतरं प्र
तिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासन्यासः हेत्वंतरं अर्थांतरं निरर्थकं अविज्ञातार्थकं अपार्थ
कं अप्राप्तकालं न्यूनं अधिकं पुनरुक्तं अननुभाषणं अज्ञानं अप्रतिभा विक्षेपः मता
नुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगः अपसिद्धांतः हेत्वाभासाश्च। अत्र च
कारोनुक्तसमुच्चयार्थः तेन दृष्टांतेन साधनवैकल्यादीनां परिग्रहः। तत्र विशिष्य प्रति
ज्ञातस्य पक्षादेः परित्यागरूपप्रतिज्ञाहानेरभावे परोक्तदोषोद्दिधीर्षया पूर्वानुक्त
विशेषणविशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थकथनरूपस्य प्रतिज्ञांतरस्य गुणे स्वोक्तसाध्या

दिविरुद्धहेत्वादिकथनरूपप्रतिज्ञाविरोधस्य गुणे स्वोक्तसाध्यादेः परेण दूषणे कृते तत्सा
ध्यापलापरूपप्रतिज्ञासन्यासस्य गुणे परोक्तदूषणोद्दिधीर्षया पूर्वोक्तहेतुतावच्छे
क दकातिरिक्तहेतुतावच्छेदविशिष्टकथनरूपहेत्वंतरस्य गुणे प्रकृतानाकांक्षिता
भिधानरूपार्थांतरस्य गुणे अवाचकपदप्रयोगरूपनिरर्थकस्य गुणे परिषत्प्रतिवा
दिबोधानुकूलोपस्थित्यजनकवाचकवाक्यप्रयोगरूपाविज्ञातार्थस्य गुणे अभिम
तवाक्यार्थबोधानुकूलाकांक्षाशून्यपदरूपस्यापार्थकस्य गुणे समयबंधविषयीभूत
कथाक्रमविपरीतक्रमेणाभिधानरूपस्याप्राप्तकालस्य गुणे यत्किंचिदवयवशून्याव
यवाभिधानरूपस्य न्यूनस्य गुणे अधिकहेत्वाद्यभिधानरूपस्याधिकस्य गुणे पुन
रभिधानस्य पुनरुक्तस्य गुणे परिषदा त्रिभिरभिहितस्याप्रत्युच्चारणरूपस्याननुभा

मु॰टी॰दि॰

१८

षणस्याभावे परिषदाविज्ञातार्थस्य वादिन्निरभिहितस्याप्यविज्ञानरूपस्याज्ञानस्याभावे
उत्तरार्हं परोक्तं बुध्वापि उत्तरस्याप्रतिपत्तिरूपाया अप्रतिभाया अभावे असंभवत्कालांतरकका
र्यव्यासंगमुद्भाव्य कथाविच्छेदरूपस्य विक्षेपस्याभावे स्वपक्षे दोषमनुद्धृत्य परपक्षे दोषा
भिधानरूपमतानुज्ञाया गुणे निग्रहस्थानं प्राप्तवतो निग्रहस्थानानुद्भावनरूपस्य प
र्यनुयोज्योपेक्षणस्याभावे निग्रहस्थानानवसरे तन्निग्रहस्थानाभिधानरूपस्य नि
रनुयोज्यानुयोगस्य गुणे कथायां स्वीकृतसिद्धांतप्रच्यवरूपस्यापसिद्धांतस्याभा
वे हेत्वाभासानां पूर्वोक्तलक्षणानां द्रव्यादिष्वंतर्भाव इति भाष्यस्यार्षत्वमाशंक्य

१८

गंगेशोपाध्यायानां संमतिमाह। अत एवेति। मण्यादिसमवधाने सति वह्निना
दाहोत्पत्तिवारणाय मण्यादेः कारणविघटकत्वरूपा प्रतिबंधकताबाच्या

साच वह्निनिष्ठदाहानुकूलशक्तिरूपकारणविघटकतयैव निर्वहतीति मण्यादिप्रतिबंधक
त्वान्यथानुपपत्त्या सिद्धायाः शक्तेः षड्भावेष्वनंतर्भूतत्वादतिरिक्तत्वमिति पदार्थाः सप्तकी
र्तिता इति मूलमयुक्तमित्यभिप्रायेण प्राभाकरः शंकते। नन्विति। अतिरिक्तेति। कॢप्तपदा
र्थातिरिक्तेत्यर्थः अतिरिक्तपदार्थतामेव व्यवस्थापयति। तथाहीत्यादिना। मण्यादीत्या
दिना मंत्रौषध्यादिपरिग्रहः। समवहितेन समीपवर्त्तिना। ननु वह्निरूपकारणाभावा
देव न दाह इति न मण्यादेः प्रतिबंधकत्वमतः समवहितेन वह्निनेति दाहो रूपांतरोत्पत्तिः पू
र्वरूपपरावृत्तिर्वा मण्याद्यतिरिक्तप्रतिबंधकत्वं खंडयति। तच्छून्येनेति। मणिसमवधान
शून्येनेत्यर्थः। ननु वह्नौ यदि दाहानुकूला शक्तिस्तदा मण्यादिसत्वे कुतो न दाहस्तत्राह।
तत्रेति। पूर्वोक्तयुक्त्या शक्तिसिद्धावित्यर्थः। नाश्यत इत्यस्य इति कुल्प्यत इत्यनेनान्वयः तथा
दाहानुकूलेति। अत्र चानुकूलत्वं [illegible] पि न क्षतिः

१८

चवह्निनिष्ठशक्तित्वावच्छिन्नं प्रति मणित्वेन नाशकत्वस्वीकारेण मण्यादिसत्वदशायां शक्ते रभावादेव न दाह इति भावः। [illegible] । ननु [illegible] मण्यादेर्यदि शक्तिनाशकत्वं त दासत्युत्तेजकविशिष्टे मण्यादावपसारिते वा दाहानापत्तिरित्यत आह। उत्तेजकेति। मण्या द्यपसारणेन चेत्यत्र चकारो वाकारार्थे न च दाहं प्रति मण्यभावत्वेन हेतुत्वकल्पनान्न मणि समवधानकाले दाहापत्तिरिति वाच्यं मण्यभावत्वेन रूपेण स्वतंत्रहेतुनाकल्पने गौरवात् विलक्षणशक्तिमत्वेन वह्नेः कारणत्वकल्पनस्यैवौचित्यात् इत्यभिमानात् नन्वेवं शक्तिसि द्धावपि तस्यातिरिक्तत्वासिद्धिरिति चेन्न उक्तपदार्थेष्व(न्त)र्भूतत्वात् तथाहि न तावद्द्रव्यात्मि का शक्तिः गुणादिवृत्तित्वात् अत एव न गुणात्मिका कर्मात्मिका वा न च सामान्याद्यन्य

तमरूपा उत्पत्तिमत्वे सति विनाशित्वादिति एवमतिरिक्तां [illegible] शक्तिं प्र[illegible] साध्यसादृश्य स्यापि अतिरिक्तपदार्थतां व्यवस्थापयति। एवमि[illegible]त्यादिना। अतिरिक्त इति। क्लृप्तस प्तपदार्थातिरिक्त इत्यर्थः षड्भावानंतर्भूतत्वे सत्यभावानंतर्भूतत्वादिति हेतुः पूरणी यः तत्र सत्वं तासिद्धिं निरस्यति। तद्धीति। तत् सादृश्यं हि हेतौ। सामान्येपीति। सामा न्येतरवृत्तित्वे सति सामान्यवृत्तित्वादित्यर्थः तेन सामान्यत्वेन व्यभिचारः व्यतिरेकित्वे स तीति विशेषणान्न प्रमेयत्वादौ व्यभिचारः भावत्वे च द्रव्यादिषट्कान्यतमत्वरूपे हेतु मति साध्यसत्वान्न व्यभिचार इति। तथेति। यदि सादृश्यं द्रव्यादावंतर्भूतं तदा द्रव्यादेः सामान्यावृत्तित्वेन यथा गोत्वं नित्यं तथा अश्वत्वमित्यबाधितप्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः अभावेंतर्भावमाशंक्य निराचष्टे। नापीति। यद्यप्यतिरिक्ताभावमनंगीकुर्वतः प्राभा

स्य करमते भावे ऽन्तर्भावचिंतानसंभवतितथापिपरमतमभ्युपेत्येदं निराकृतमितिभावः स
त्वेनभावत्वेनप्रतीयमानत्वात्प्रमीयमाणत्वात् मणिसमवधानकालीनवह्निनादाहवारणा
२० यप्राभाकरेणसाधितांशक्तिं दूषयति। मण्याद्यभावेति। अतिरिक्तशक्तिकल्पनां पूर्वोक्तना
श्यनाशकभावकल्पनांचापेक्ष्यलाघवाद्दाहत्वावच्छिन्नं प्रतिमण्यभावत्वादिनैवहेतुता
कल्पनमुचितमितिभावः दाहादिकमित्यादिपदेनवह्निसंग्रहः मणिसत्वेचवह्नेरप्य
(नुत्पत्तेः तथाचमणिरूपप्रतिबंधकसद्भावान्नदाहवह्नीतिभावः ननुयदाकदाचिन्म
ण्यभावविशिष्टाद्वह्नेर्दाहापत्तिः कारणतावच्छेदकावलीढकारणसत्वस्यैवकार्योत्प २०
त्तिनियामकत्वात्मण्यभावविशिष्टवह्नित्वं वह्निविशिष्टमण्यभावत्वं वाकारणतावच्छे
दकमित्यत्रविशेषणविशेष्यभावेविनिगमनाविरहेण गुरुभूतकार्यकारणभावद्वया
पत्तिश्चेत्यतआह। मण्याद्यभावादेरिति। तथाचप्रतिबंधकत्वंनकार्यानुकूलधर्मविघटकत्वं

वाधज्ञानस्यानुमितिंप्रतिप्रतिबंधकत्वाभावापत्तेः। किंतुकारणीभूताभावप्रतियोगित्वंतच्चमण्य
भावस्यहेतुत्वएवोपपद्यतेनत्वतिरिक्तशक्तिसत्वइतिभावः ननुप्रतिबंधकत्वस्येदृशत्वेकारणी
भूतवह्निरूपाभावप्रतियोगिवह्न्यभावेअतिव्याप्तिः स्वप्रागभावप्रतियोगिनिघटादौचेतिचेन्न
तादात्म्यातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नायाकारणतानदाश्रयीभूतोयोभावभिन्नोत्यंताभावस्तत्प्र
तियोगित्वस्यविवक्षितत्वात्कारणताविशेषोपादानाच्चस्वात्यंताभावप्रत्यक्षेस्वस्यप्रतिबं
धकत्वापत्तिःपरास्ता विषयस्यतादात्म्यसंबंधेनैवप्रत्यक्षहेतुत्वात्। ननुवह्निमण्यभावयोर्द्व
योर्हेतुत्वापेक्षयातिरिक्तशक्तेरेकस्याएवहेतुतायुक्तालाघवादतआह। अनेनैवेति। दा
हादिकंप्रतिमण्यभावादेर्हेतुत्वकल्पनेनैवेत्यर्थः। सामंजस्ये। मणिसमवधानदशाया
तद् दाहवारणेप्रागभावेमानाभावाद्दाहध्वंसेति। इदमुपलक्षणंप्रतियोगिध्वंसयोःश
क्तिनाशमण्योःशक्तिमण्यपसारणयोश्चकार्यकारणभावकल्पनापिस्यादित्यपिबोध्यं

(२०)

२१

।उत्तेजकाभावेति।तथाचकेवलंमणिर्नप्रतिवंधकः किंतूत्तेजकाभावविशिष्टस्तदभाव
श्चोत्तेजकसमवधानकालेपितिष्ठतीतिनव्यभिचारइतिभावः अथमण्यादिस्थलीय
दाहं[illegible]त्युत्तेजकस्यैवहेतुतास्त्विति चेन्न तस्याननुगतत्वात् तावदभावकूटविशिष्टम
ण्यभावस्यचाननुगतत्वात् अत्रेदंबोध्यं अभावीयविशेषणतासंवंधेनदाहत्वावच्छिन्नं
प्रतिउद्देश्यतादैशिकविशेषणतान्यतरसंवंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकानांतत्तदुत्ते
जकाभावानांसामानाधिकरण्यरूपंयद्वैशिष्ट्यंतदवच्छिन्नस्यमण्यादेर्दैशिकवि
शेषणतासंवंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य अभावीयविशेषणतासंवंधेनहेतु
त्वमिति तेनसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकमण्यभावस्यतत्संयुक्तेपिसत्वान्न
दाहापत्तिः नन्वनुमानमेवशक्तौप्रमाणं तथाहि वह्निर्दाहानुकूलाद्विष्ठातींद्रियधर्म

२१

समवायीदाहजनकत्वादात्मवदिति वह्निद्व्यणुकेकत्वमादायभर्जनकपालस्थवह्निनि
ष्ठानुद्भूतरूपमादायवासिद्धसाधनवारणाय साध्येदाहानुकूलेति वह्निद्व्यणुकेंधनसंयो
गमादायादृष्टवदात्मसंयोगमादायवातद्वारणाय द्वि[ष्ठे]ति वह्निनिष्ठोष्णस्पर्शमादाय
तद्वारणायातींद्रियेति इति चेन्न विपक्षवाधकतर्कविरहेणास्यानुमानस्याप्रयोजकत्वात्
केचित्तु वह्निंप्रतितृणफूत्कारसंयोगादीनां तृणफूत्कारसंयोगत्वादिरूपेणकारणतायाः व्यभि ण
चारेणासंभवादतिरिक्तशक्तिसिद्धिः नचतृणफूत्कारयोररणिमंथनयोर्मणितरणिकि
रणयोश्चसंबंधस्यजन्यतावच्छेदकं वह्निवृत्तिवैजात्यत्रयंकल्प्यतामितिनव्यभिचारइति
वाच्यं तज्जन्यतावच्छेदकवैजात्यत्रयकल्पनामपेक्ष्य तत्तत्संवंधानामेकशक्तिमत्वेन
कारणत्वकल्पनायाएवलघुत्वेनन्याय्यत्वादित्याहुस्तन्न तत्तत्संबंधसाधारणैकजा

(२१)

२२

तैरेवाभ्युपगमात् नचयोग्यवृत्तिजातेर्योग्यत्वापत्तिरितिवाच्यं दोषविशेषणशक्तेरिवायोग्यत्व
कल्पनात् नचनोदनत्वादिना संकरः तस्यादोषत्वात् अन्यतमत्वेन कारणत्वसंभवाच्च नचान्य
तमत्वघटकभेदानां मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कारणतावच्छेदकभेदात्का
रणताबाहुल्यमितिवाच्यं कारणतावच्छेदकानां समनियतानां भेदानामैक्येन कारणतावच्छेद
कैक्यसंभवात् नचभेदानां स्वरूपतोवच्छेदकत्वासंभवेन तृणफूत्कारसंयोगभेदविशिष्टारणि
मंथनसंबंधभेदविशिष्टमणितरणिकिरणसंबंधभेदावच्छिन्नप्रतियोगिताभेदत्वादिनावच्छे
दकत्वं वक्तव्यं तथाचावच्छेदकतावच्छेदकभेदादवच्छेदकताभेदस्तद्भेदेनच कारणताभेद इति ण
वाच्यं स्वरूपसंबंधरूपाया अतिरिक्ताया वा कारणताया अवच्छेदकताभेदेप्यभेदादित्यन्य
त्र विस्तरः परेतु तृणादिसंबंधकालीनवायुसंयोगादीनामेकशक्तिमत्वेन हेतुतामादाय विनि
गमनाविरहान्न शक्तिसिद्धिरित्याहुः यदाशंकितं सादृश्यमप्यतिरिक्तः पदार्थ इति तदपि नि

२२

राकरोति सादृश्यमपीति। तद्भिन्नत्वे सतीति। इदंच सादृश्यनिरूपकेऽतिव्याप्तिवारणाय अ
नुयोगितासंबंधविवक्षणे तु नदेयमेव तद्गतभूयोधर्मवत्वमिति तत्रासाधारण्येन विद्य
मानाये भूयांसो धर्मास्तद्वत्वमित्यर्थः नन्विदं गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः रामरा
वणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेत्यादावव्याप्तिरिति चेन्न तद्वृत्तिधर्ममात्रस्य तत्र विवक्षित
त्वाद्युगभेदविवक्षया भेदसत्वाद्वा अतएव युगभेदविवक्षया मिहोपमालंकारोन्यदानन्व
यालंकार इत्युक्तमालंकारिकैः सादृश्यघटकधर्मश्च क्वचिज्जातिरूपो यथा घटसदृ
शः पट इत्यादौ क्वचिदुपाधिरूपो यथा गोत्वं तथाश्वत्वमपीत्यादौ यथा वा चंद्रसदृशं मु
खमित्यादावाह्लादकत्वादि अतिरिक्तकल्पने गौरवादिति न व्यास्तु सादृश्यमतिरिक्तमे
व नचातिरिक्तत्वे पदार्थविभागव्याघात इति वाच्यं तस्य साक्षात्परंपरया वा तत्वज्ञानोप

(२५)

योगिपदार्थमात्रनिरूपणपरत्वात् एवमधिकरणत्वमपि तस्य संयोगादिस्वरूपत्वेन बदरकुंड

२३

संयोगस्य द्विष्ठत्वेन कुंडे बदरमिति वद्बदरे कुंडं इत्यपि प्रयोगः स्यादेवं प्रतियोगित्वमपीत्याहुः सादृश्यलक्षणं लक्ष्ये योजयति। यथेति। स्त्रियां क्तिन्निति सूत्रविहितक्तिन्प्रत्ययांत क्षितिशब्दस्य क्षयवाचकत्वात् क्षितिपदस्य प्रकृतोपयोगिनमर्थमाह। क्षितिः पृथिवीति। अप्शब्दस्याप्तन्न्त्वेत्यादि पाणिनीयसूत्रे शब्दपरत्वादाह। आपो जलानीति। प्रतापस्यापि तेजःशब्दवाच्यत्वात् प्रकृते तेजः पदार्थं प्रदर्शयति। वह्निरिति। वह्न्यादिरित्यर्थः देवविशेषस्यापि मरुच्छब्दवाच्यत्वात् प्रकृतोपयोगिनमर्थमाह। मरुद्वायुरिति। व्योमशब्दस्य वेदे ब्रह्मणि प्रयोगादाह। व्योमाकाश इति। कालशब्दस्यांतकादिबोधकत्वादाह। कालः समय इति। देहविशिष्टार्थकेन देहिशब्देन देहावयवानामुपस्थितेराह। दे

२३

त्व

हीआत्मेति। अथेश्वरस्य देहिनां मध्येऽनंतर्भावात्कथं द्रव्यैमिति चेन्न इच्छाभूतावेशन्याये नेश्वरस्य शरीरमिच्छंति संसार्यदृष्टवशाच्छरीरमित्यन्ये रत एवास्वरसादात्मेति पृथिव्यप्तेजोवाय्वात्मान इति पंचैव द्रव्याणि व्योमादेरीश्वरात्मन्येवांतर्भावान्मनसश्चासमवेतभूतेंतर्भावादिति नवीनाआहुः तन्मतं निराकर्तुं संख्याबोधकपदपूरणेनार्थमाह। एतानि नवेति। व्योम्नस्तावच्छब्दाश्रयतया सिद्धिः नच भगवत एव शब्दाश्रयत्वं प्रत्येकं जीवमादाय विनिगमनाविरहात् नच जीवानामाश्रयत्वे शब्दवानहमिति प्रत्यक्षापत्तिः अदृष्टवद्योग्यत्वस्यैव कल्पनात् कालदिशोस्तु एतस्मिन्काले पटः पूर्वस्यां दिशि घट इत्याद्यनुगताकारप्रत्ययात् मनसश्चासमवेतभूतत्वे पार्थिवादित्र्यसरेणूनादाय विनिगमनाविरह इत्याशयः अधिकमग्रे व्यक्तीभविष्यतीति मूले। द्रव्याणीति। द्रव्यपदं द्रव्यत्वरूपजाति

विशिष्टार्थकं न तु गुणाश्रयत्वादिविशिष्टार्थकं गौरवात् मुक्तावल्यां किं प्रमाणमिति। किंश
ब्दः प्रश्ने ननु द्रव्यं द्रव्यमित्यनुगतप्रतीतिरेव जातिसाधिका भविष्यतीत्यत आह। नहीति।
तत्र द्रव्यत्वजातौ। घटेति। तथा च घटादिषु पामराणां द्रव्यत्वज्ञानाभावेन सकलद्रव्यसाधा
रणद्रव्यत्वजातिसिद्धिर्न भवतीति भावः। कार्येति। कार्यत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं न च ध्वंस
साधारण्यं सत्त्वेन विशेषणीयत्वात् अत्र कार्यस्य समवायः प्रत्यासत्तिः कारणस्य तादात्म्यं
यत्र समवायेन कार्यं तत्र तादात्म्येन द्रव्यमिति नियमात् ननु जन्यसत्त्वरूपकार्यत्वावच्छि
न्नं प्रति तादात्म्येन द्रव्यत्वेन कारणत्वमानाभावः न च नीले नीलोत्पत्तिवारणाय तथा हे
तुत्वमावश्यकमिति वाच्यं समवायेन नीलं प्रति साश्रयसमवेतद्रव्यत्वसंबंधेन नीलहेतु
तयैव तद्वारणात् कार्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् कालिकसंबंधेन घटत्वादिकमा

२४

दायविनिगमनाविरहाच्चेत्यत आह। संयोगस्येति। अत्र च रूपादिगुणानां सकलद्रव्यसाधा
रण्याभावेन द्रव्यकार्यतया परित्यागः सकलद्रव्यवृत्तिसंख्यादित्रयस्य च गगनादिवृत्ति
संख्यात्रयस्य नित्यत्वात् न च संयोगत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन समवायिकारणत्वमानाभा
वः तत्तद्व्यक्तिसमवेततत्सामान्यं प्रति तद्व्यक्तित्वेन समवायिकारणत्वस्यावश्यकतया गुणा
दौ तदुत्पादासंभवः इति वाच्यं कार्यमात्रवृत्तिजातेः कार्यतावच्छेदकत्वनियमेन तादृशकार
णत्वस्या[illegible]वश्यकत्वात् नित्यसंयोगांगीकर्तृमतसाधारण्येनाह। विभागस्येति। द्रव्यत्व
सिद्धेः जातिरूपद्रव्यत्वसिद्धेः क्वचित्तथैव [illegible] पाठः अत्र यद्यपि गुणत्वेनान्यथासिद्धिः संभ
वति तथापि साक्षात्त्वं बद्धधर्मबाधे सत्येवानुमितेः परंपरासंबंधविषयत्वमिति भावः इ
दमुपलक्षणं द्रव्यवृत्तिद्रव्यांतरानुत्पत्त्या समवायेन द्रव्यस्य प्रतिबंधकत्वं कल्पनीयमिति

२५

प्रतिबंधकतावच्छेदकतया द्रव्यत्वसिद्धिः प्रतिबध्यतावच्छेदकं च पृथिव्यादिचतुष्टयमात्रवृत्तिभूतत्वमेव नित्यव्यावर्तकत्वात् भूतत्वस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वे मूर्तत्वस्य तथात्वमादाय विनिगमनाविरहापत्तिः द्रव्यत्वस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं तु धर्मिग्राहकमानसिद्धं न च तस्य गगनादिवृत्तित्वे मानाभाव इति वाच्यं भूतत्वेन तुल्यवृत्तिकत्वापत्त्या विनिगमनाविरहेण गगनादिपंचवृत्तित्वाभ्युपगमात् न च भूतत्वेन तुल्यव्यक्तिवृत्तित्ववारणाय मनोवृत्तित्वमेव द्रव्यत्वे कल्प्यते गगनादिवृत्तित्वकल्पने गौरवात् गगनादिवृत्तित्वकल्पनेपि मूर्तत्वेन सांकर्यवारणाय मनोवृत्तित्वावश्यकत्वादिति वाच्यं तथा सति मूर्तत्वजात्या द्रव्यत्वस्य तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वापत्तिरिति ननु दशमद्रव्यस्य तमसः सत्वान्नव द्रव्याणीत्ययुक्तमित्यभिप्रायेण मीमांसकः शंकते। नन्विति। ननु तमसि मानाभावादेव न युक्तमि

२५

ननु तमसि रूपे मानाभावः न च नीलं तम इति प्रतीत्या तत्सिद्धिरिति वाच्यं प्रतीतेर्भ्रांतत्वादतो ५

त्याशंक्य तमःसाधकं प्रत्यक्षप्रमाणमाह। तद्धीति। तमो हीत्यर्थः प्रत्यक्षेण चक्षुरिंद्रियेण ननु तमसः सिद्धावपि तु स्य द्रव्यत्वे किं मानमित्याशंक्यानुमानं प्रमाणमाह। तस्येति। तमस इत्यर्थः चकाराद् द्रव्यत्वमित्यनेनान्वेति तथा च तमो द्रव्यं रूपवत्वादित्यनुमानं तमसो द्रव्यत्वे प्रमाणं सूचितं इदमुपलक्षणं परत्वापरत्वाश्रयत्वादित्यपि बोध्यं इदं तमः परं इदमपरमिति प्रतीतेः हेत्वंतरमाह। कर्मवत्वादिति। कर्मवत्त्वं च समवायसंबंधेन विवक्षितं तेन जन्यमात्रस्य कालिकसंबंधेन कर्मवत्त्वेपि न व्यभिचारः न च स्वरूपासिद्धिः चलति छायेति प्रतीत्या कर्मवत्वसिद्धेः तमसः कृप्तद्रव्येष्वंतर्भावं निराकुरुते तन्नेत्यादिना। गंधेति। गंधाभावस्य हेतुत्वोक्तौ पटगतगंधप्रतियोगिताकाभावमादाय घटे व्यभिचारो तच्छून्यत्वमुक्तं हेतुश्च प्रतियोगिव्यधिकरणः समवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकोपि

२५

बोध्यः तेननोत्पत्तिकालीनेसंयोगसंबंधावच्छिन्नगंधाभाववतिघटेव्यभिचारः। नीलरू
२६ पेति। अनुगतेनैकेनैवनीलरूपेणहेतुनाजलाद्यष्टकभेदसिद्धेःस्नेहाभावभास्वररूपा
भावादीनामननुगतानांनहेतुतयोपन्यासः जलादिकमित्यादिनातेजःप्रभृतिद्रव्यसं
न ग्रहःतथाचनवसुद्रव्येषुअंतर्भावासंभवेपरिशेषेणतमसोधिकद्रव्यस्यसिद्धिरितिभा
ह वःतदुक्तं तमःखलुचलंनीलंपरापरविभागवत्प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्नवभ्योभेत्तुमर्हती
ति ननुतमसोद्रव्यत्वेआलोकनिरपेक्षेणचक्षुरिंद्रियेणग्रहोनस्यात्द्रव्यग्रहेह्यालोक
सापेक्षचक्षुरिंद्रियस्यहेतुत्वादित्यतआह। तत्प्रत्यक्षेचेति। तमःप्रत्यक्षेचेत्यर्थः तमोभि २६
न्नद्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नंप्रत्येवसंयोगसंबंधेनालोकत्वेनकारणत्वावधारणादिति
भावः। आवश्यकतेजोभावेनेति। प्रकृष्टमहत्वउद्भूतानभिभूतरूपवत्तेजस्त्वावच्छिन्नाभा

वेनेत्यर्थः। अंधकाराभावएवतेजःकिंनस्यादितितुनसम्यक्उष्णस्पर्शभास्वररूपबुद्धेरनुपपत्ते
रितिसूचनायावश्यकपदंउपपत्तौतमोव्यवहारोपपत्तौ ननुतमसस्तेजोभावत्वेरूपवत्ताप्रतीतिः
कथंअभावेरूपाभावादित्यतआह। रूपवत्तेति। ननुरूपवत्वप्रतीतेर्भ्रांतत्वेपिचलतीतिप्र
त्ययसिद्धकर्मवत्वहेतुनातमसिद्रव्यत्वंसेत्स्यतीत्यतआह। कर्मप्रतीतिरपीति। नहिद्रव्येअ
न्योपाधिकीकर्मप्रतीतिरितिभावः। ननुप्रतीतेर्भ्रांतत्वंतत्रैवस्वीक्रियतेयत्रोत्तरकालेबाधज्ञा
नंप्रकृतेचतमोनचलतीत्युत्तरकालेबाधज्ञानाभावात्कथंप्रतीतेर्भ्रांतत्वमित्यतोदूषणांतरमा
स ह। तमइति। अवयवादीत्यादिनाउत्पत्तिध्वंसपरिग्रहः। यत्वारोपितंनीलंरूपंतमइतिकंद
लीकारमतंतन्नइहअंधकारइतिप्रतीतेरपिभ्रमत्वापत्तेःतमोनीलंनतुनीलिमेतिप्रत्यया
च्च। ननुतमसोऽनतिरिक्तत्वेपिसुवर्णस्यातिरिक्तद्रव्यस्यसत्वान्नवत्वव्याघातस्तदवस्थएवेत्य
तआह। सुवर्णस्येति। वक्ष्यतइति। तेजोनिरूपणावसरइतिशेषः। कंठतइति। रूपरसगंध

२८

स्पर्शाःसंख्यापरिमाणानिपृथक्त्वंसंयोगविभागौपरत्वापरत्वेबुद्धयःसुखदुःखेच्छाद्वेष
च प्रयत्नाश्चगुणाइतिविभागसूत्रेसप्तदशकंठोक्ताः।चशब्देनसूत्रस्थेनगुरुत्वद्रवत्वस्ने
हसंस्कारधर्माधर्मशब्दाःसमसमुच्चिताःतेचसर्वेएकतयाचतुर्विंशतिगुणाइहव्यवहृ
ताः।ननुचतुर्विंशतौकिंनामगुणत्वंनचजातिविशेषस्तत्रप्रमाणाभावादित्यतआह।
२ तत्रेति।तेषुगुणेष्वित्यर्थः।अग्रेगुणनिरूपणावसरेवक्ष्यतेइति।द्रव्यकर्मभिन्नेसामान्य
वतियाकारणतासाकिंचिद्धर्मावच्छेद्याकारणतात्वात्इत्यनुमानंगुणत्वजातौप्रमा
णमितिभावः।एतत्सर्वंतत्रैवस्फुटीभविष्यति।प्रत्यक्षसिद्धेति।चलनाकारानुगतप्रत्यय
वेद्येत्यर्थः।अधिकतयेति।कर्मविभाजकोपाधिभिर्भ्रमणत्वादिभिः।मूलेगमनादेवेति।
अथैवमुत्क्षेपणादीनामपिगमनादेवलाभेउत्क्षेपणत्वादिभिरपिविभागोनुचितःन

२८

हिउत्क्षेपणादौगमनत्वंनानुभाविकंऊर्ध्वंअधश्चप्रतिक्षिप्तलोष्टादावूर्ध्वंगच्छत्यधोगच्छ
तीतिप्रत्ययादितिचेन्नस्वतंत्रेच्छस्यमुनेर्नियोगपरियोगानर्हत्वादिति।नलक्षणंत्विति।
लक्षणप्रयोजनंत्वितरभेदस्यव्यवहारस्यवासिद्धिः।सामान्यमितरेभ्योद्रव्यादिभ्योभिद्य
तेसामान्यमितिव्यवहारविषयोवानित्यत्वेसत्यनेकसमवेतत्वात्यन्नैवंतन्नैवंयथाद्रव्य
वेतत्व मिति।एवंलक्षणांतरेप्यूह्यं।स्तमंघटकसमवायफलमाह।नित्यत्वेसत्यनेकवृत्तित्वमिति।न
चैवंनित्यसंयोगेअतिव्याप्तिरितिवाच्यंतस्यनिरस्तत्वात्कुतोनिरासइतिचेन्नद्रव्यनिरू
पितसंयोगनिष्ठकार्यतावच्छेदककोटौजन्यत्वनिवेशेगौरवात्नित्यसंयोगांगीकर्तृ
नयेसंयोगत्वस्यनित्यवृत्तित्वेनकार्यतानवच्छेदकत्वेनतुल्ययुक्त्यानित्यविभागसिध्या
अ पत्तेश्चनन्वाकाशात्वरूपजातावव्याप्तिस्तस्यानेकसमवेतत्वाभावादित्याशंक्यालक्ष्यत्वे

२७

२८

विशेषान्यत्वे

नोत्तरमाह। एकमात्रेति। व्यक्त्यभेदरूपबाधकसत्वादिति शेषः अनुगतजातिधियो कल्पिकाया अभावादि
तिभावः। ननु व्यक्त्यभेदस्य जातिबाधकत्वमेवासिद्धं निःसामान्यत्वे च सति समवेतत्वस्य जातिलक्षण
त्वादित्यतः संमतिमाह। तथा चोक्तमिति। द्रव्यकिरणावल्यामुदयनाचार्यैरिति शेषः। बहुवृ
त्त्येकधर्मस्यैव सामान्यतया सर्वसिद्धत्वादेकव्यक्तौ जातिरनभ्युपेयेति भावः। व्यक्तेरभे
दः। एकव्यक्तित्वमाकाशत्वादेर्जातित्वे बाधकं। तुल्यत्वं तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वं घटत्वकल
शत्वादीनां जातीनां भेदे। वस्तुतस्तु तुल्यत्वं तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वं स्वभिन्नजातिनियतत्व समम्
मिति यावत् तच्च जातित्वबाधकमेवेति ध्येयं संकरश्च परस्परात्यंताभावसमानाधि
करणयोर्धर्मयोरेकत्र समावेशः भूतत्वांर्जातित्वे भूतत्वं विहाय मनसि वर्तमानस्य मूर्त
त्वस्य मूर्तत्वं विहाय गगने वर्तमानस्य भूतत्वस्य च पृथिव्यादिचतुष्टये सत्वात् ननु सांकर्यस्य

२९

जातिबाधकत्वे किं मानमिति चेत् स्वसामानाधिकरण्यस्वाभावसामानाधिकरण्योभयसंबं
धेन जातिविशिष्टजातित्वावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाभावनिय
मस्य भंगप्रसंग एवेति तादृशनियमे मानाभावान्न सांकर्यं जातिबाधकं इति तु न व्याः।
अनवस्था तु जातेर्जातिमत्वे यद्यपि निखिलजातिषु एकवैजात्यांगीकारेपि तद्वैजात्येन वै
जात्यांतरमेकव्यक्तित्वात्तथापि निखिलजातिषु एकं वैजात्यं तद्वैजात्यतदाश्रयजातिषु
पुनर्वैजात्यमेवमग्रेपीत्यनवस्था बोध्या। रूपहानिः। निःसामान्यत्वगर्भलक्षणव्या
घातरूपा विशेषस्य जातिमत्वे रूपस्य स्वतो व्यावर्तकत्वस्य हानिः तत्र जातित्वस्वीकारे
नयैव व्यावर्तकत्वं वाच्यं सामान्याश्रयस्य सामान्यरूपेणैव भेदकत्वमिति नियमात् न
च सामान्यरूपेण विशेषाणां भेदकत्वं संभवति व्यभिचारात् तादृशनियमानंगी

कारे परमाणुगतैकत्वानां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव परमाण्वंतरभेदसाधकत्वसंभवेन विशेषस्य
वैयर्थ्यप्रसंगादिति तुच्छ्याय॥ असंबंध॥ प्रतियोगितानुयोगितान्यतरसंबंधेन समवाया
भावः समवायाभावयोर्जातिमत्वैति। तदपेक्षया चेति। सत्तापेक्षया चेत्यर्थः॥ सत्ताजातिश्च
द्रव्यं सत् गुणः सन्नित्याद्यनुगतप्रतीत्यैव सिध्यति॥ अत्र नव्याः॥ सन्निति प्रतीति विषयो
[illegible] भावत्वमेव अत एव सामान्यादिष्वपि सदिति व्यवहारः नत्वतिरिक्ताद्रव्यादि
त्रिकवृत्तिनी सत्ताख्या जातिरिति तेन परमपरं। द्विविधं सामान्यं परं सत्तेति वैशेषिक विभा
गो निर्युक्तिकत्वादनादेय इत्याहुः तन्न सत्ध्वंसकारणतावच्छेदकतया सत्ताजातिसि
द्धेः यत्र प्रतियोगितासंबंधेन ध्वंसोत्पत्तिस्तत्र तादात्म्यसंबंधेन सदिति सामानाधिकरण्य
प्रत्यासत्या कार्यकारणभावात् न च प्रागभावे व्यभिचारः प्रागभावे सत्ताविरहादिति वा

च्यं प्रागभाववृत्तिप्रतियोगित्वभिन्नप्रतियोगितायाः कार्यतावच्छेदकसंबंधत्वादिति।
वस्तुतस्तु सत्त्वावच्छिन्नंप्रति तादात्म्येन द्रव्यत्वेन कारणतया जन्यतावच्छेदकतया स
त्ताजातिसिद्धिः॥ तादृशकार्यकारणभावे मानाभावैतितु न स्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधेन
नीलादेर्नीलादावपि सत्वात्तत्र नीलापत्तिवारणाय तादृशकार्यकारणभावस्यावश्य
कत्वात् न च स्वाश्रयसमवेतत्वविशिष्टद्रव्यत्वसंबंधेन नीलादेर्हेतुतयैव न तदापत्ति
रिति वाच्यं तादृशसमवेतत्वद्रव्यत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण
कारणताबाहुल्यापत्तेः॥ कालिकसमवायोभयसंबंधस्य कार्यतावच्छेदकतावच्छेद
कत्वात् सत्ताया नित्यसाधारण्येपि क्षतिविरहादित्यत्र विस्तरः स्वत एवेति। स्वतो व्या
वृत्तत्वं च स्वभिन्नलिंगजन्यस्वविशेष्यकस्वसजातीयभेदानुमित्यविषयत्वं। साजात्यं

मु·टी·दि

३०

न्तपदार्थविभाजकोपाधिरूपेण॥ तेन घटादेस्तादात्म्येन व्यावृत्तत्वेपि विशेषस्य गुणादिशून्य
त्वेनेतरभेदानुमितिविषयत्वेपि द्रव्यादेरपि प्रमेयत्वादिना विशेषसजातीयत्वेपि च न क्ष
तिः। नित्यद्रव्यवृत्तिरिति। विशेषाणां स्थानकथनं न तु तल्लक्षणप्रविष्टं प्रयोजनाभा
वात्॥ तत्र॥ विशेषव्यावृत्तौ॥ नन्वेतत्परमाणुत्वादयो व्यावर्तका भविष्यंतीति किं विशेषेणेति
चेन्न अव्यावृत्तधर्मस्य व्यावर्तकत्वाभावात् तत्र व्यावर्तकांतरापेक्षायामनवस्थानात्।
ननु विशेषेष्वेवं प्रसंग इति चेन्न तस्य धर्मिग्राहकमानेन स्वतो व्यावर्तकतयैव सिद्धेः एवं
च नित्यद्रव्येषु विशेषाः सिद्धास्तद्गुणास्तु न विशेषवंतः आश्रयरूपेण विशेषेणैतेषां व्या
वृत्तत्वात् आश्रयस्य च विशेषवत्तया व्यावृत्तत्वेन विशेषसंभवादिति भावः ईश्वराकाश
योः नित्यज्ञानशब्दाभ्यां व्यावृत्तेः संभवान्न तत्र विशेष इत्याहुः नवीनास्तु विशेषे अति

३०

रिक्ते मानाभावः यथैव विशेषाणां स्वव्यावृत्तिधर्मं विना व्यावर्तकत्वं तथा नित्यद्रव्याणामपी
त्याहुः॥ घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः तेषु जातेश्च संबंध इति मूलं तत्र घट
पटकपालपदे अवयव्यवयवपरे इत्याह। अवयवावयविनोरिति। जातेश्चेति चकारे
ण नित्यद्रव्येषु विशेषसंबंधः समुच्चीयत इत्याह। नित्यद्रव्यविशेषयोरिति। समवा
ण यलक्षणमाह। नित्यसंबंधत्वमिति। संबंधश्चात्र संबंधिभिन्नो ग्राह्यः तेन तादात्म्याभावादि नि
ननु स्वरूपसंबंधेनातिव्याप्तिः॥ समवायस्य संबंधत्वे किं प्रमाणमित्याशंक्याह। तत्प्र
माणं त्विति। गुणक्रियादीत्यादि जातिपरिग्रहः। संयोगादीति। द्रव्ययोरेव संयोग
इति नियमादिति भावः॥ अत्र समवायसंबंधेन पटत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्यसंबंधेन
हेतुत्वात्कार्यतावच्छेदकसंबंधविधया समवायसिद्धिः [illegible] च समवायस्थाने स्वरू
तंतुत्वेन

31

ण ४ तावेवायुतसिद्धौ ययोर्द्वयोरनश्यदेकमपराश्रितमेवावतिष्ठते

पसंबंधं निवेश्य कार्यकारणभावः कल्पनीय इति वाच्यं तथा सति यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते
इत्यादि समवायिकारणव्यवस्था न स्यात् न च यत्संबद्धं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकार
णमित्येवास्त्विति वाच्यं कपालसंबद्धघटध्वंसं प्रति कपालस्य समवायिकारणत्वप्र
संगादित्यपि द्रष्टव्यं। सिद्धसाधनमिति। अयुतसिद्धयोः स्वरूपसंबंध इति वदतः परस्ये
ति शेषः। अर्थांतरं वेति। समवायसाधने प्रवृत्तानां नैयायिकानामिति शेषः। ननु तथापि
समवायस्यैकत्वे किं मानमत आह। लाघवादिति। तथा च यथा क्षित्यादिजनकतये
श्वरो लाघवादेक एव सिध्यति तथा समवायोपीत्यर्थः। रूपवत्ता बुद्धीति। रूपवत्ता बु
द्धेः प्रमात्वप्रसंग इत्यर्थः स्पर्शसमवायरूपसमवाययोरैक्यादिति भावः। न च वायौ।
रूपाभावादिति। न च रूपसमवायसत्वे तेन संबंधेन तत्र कथं रूपाभावः संबंधसत्वस्य

तेन संबंधेन संबंधिसत्वव्याप्यत्वादिति वाच्यं रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवायस्यैव
रूपसंबंधतया वायौ तदभावात् न च विशिष्टस्य अनतिरिक्ततया विशिष्टसमवायोपि
वायावस्तीति वाच्यं रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवायनिरूपिताधिकरणताया एव
रूपसंबंधत्वात्तस्य वायावभावात् पृथिव्यां गंधस्य समवायो न जल इत्यादिप्रतीतेः स
मवायस्य नानात्वमिति तु नव्याः संबंधांतरं। अतिरिक्तपदार्थतयेति शेषः सिध्येदित्यस्य
भूतलादावित्यादिः यदि वैशिष्ट्यमतिरिक्तमुररीक्रियते तदा तन्नित्यमनित्यं वेति वि
कल्प्याद्ये दूषणमाह। तस्येति। ननु वैशिष्ट्यस्य तत्र सत्वेपि घटानयनदशायां तत्र घटाभा
वाभावादेव न घटाभावबुद्धिरत आह। घटाभावस्येति। तत्र घटवति भूतले। तस्येति। घटा
भावस्येत्यर्थः। अन्यथा। घटाभावस्यानित्यत्वे। देशांतरेपि। घटशून्यदेशेपीत्यर्थः घटत्वा
वच्छिन्नाभावस्यैकत्वादिति भावः। वैशिष्ट्यस्येति। वैशिष्ट्यस्य नित्यत्वाभ्युपगमपक्षे

इत्यादिः। तन्न घटानयने घटवति नच घटवति न घटाभाववुद्धिः घटवत्ताज्ञानस्य प्रतिवंध
स्य सत्वादिति वाच्यं घटवत्ताज्ञानविरहदशायां घटाभाववुद्धे र्जायमानायाः प्रमात्वप्रसंगा
दित्यत्रतात्पर्यात् अननुसिद्धांतिनोपि मते पाके नरक्ते घटे श्यामरूपसमवायस्य सत्वात् श्या
मरूपवत्ताधीप्रसंग इत्यत आह। मम त्विति। द्वितीयदूषणमाह वैशिष्ट्यस्येति। ननु वैशिष्ट्या
नंगीकारे घटाभावभूतलयोः कः संबंधः स्वरूपमिति चेन्न तथा सति घटशून्यतादशायामि
व घटवत्तादशायामपि भूतले घटाभाववुद्धिस्तव मतेपि स्यात् घटाभावभूतलयोस्तत्स्वरूपसं
वंधस्य च तत्र सत्वादत आह। एवं चेति। तत्तत्कालीनमिति। घटाभाववद्भूतलमिति ज्ञानका
लीनमित्यर्थः। तत्तद्भूतलादिकमिति। यत्र भूतले घटाभाववुद्धिस्तद्भूतलादिकमित्यर्थः। तत्त

स्य दभावानामिति। यस्य यस्याभाववुद्धिस्तस्येत्यर्थः तथा च न स्वरूपमात्रं संबंधः किं त्वीद
शस्वरूपविशेष इति न पूर्वोक्तातिप्रसंग इति भावः। नव्यास्तु वैशिष्ट्यं पदार्थांतरमेव भूत

लं घटाभाववदिति प्रत्ययात् स्वरूपसंवंधाभ्युपगमे चाभावाधिकरणदृत्यखंडभेदतावं
न्मात्रविषयकज्ञानादिकमादाय विनिगमनाविरह इत्याहुः। द्रव्यादिषट्कान्योन्या
भाव इति। इह च द्रव्यत्वादि न प्रतियोगितावच्छेदकं अननुगमात् किंतु तत्तत्षट्
संख्यैव द्विप्रतियोगिताकभेदस्य द्वित्वमेवेति ध्येयं वस्तुतो भावत्वमेव तथा वोध्यं अत्र केचि
त् भावभिन्नत्वस्याभावत्वे भावत्वरूपविशेषणज्ञानशून्यकाले घटो नास्तीति प्रतीत्यनापत्तिः
एवमन्योन्याभावत्वस्याभावत्वगर्भस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् अभावत्वस्यान्योन्याभावत्वगर्भत्वे न्योन्या

त्वे श्रयापत्तिः एवमभावत्वस्य भावभिन्नत्वरूपे भावो नभाव इति वाक्याच्छाब्दवोधानुपपत्तिश्च उ
द्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यादिति तस्मादखंडोपाधिरनुयोगिताविशेषो वा अभावत्वमिति
वदंति तन्न नव्याः अभावत्वस्याखंडोपाधित्वे प्रमाणाभावः किंतु भावभिन्नत्वं समवायसामा

३३

नाधिकरण्यान्यतरसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताभावरूपं तच्च पूर्वानुपस्थितमपि प्रकारः।
एवंच घटाभावपटाभावप्रतीतीनां अभावांशे अनुगतत्वमप्युपपद्यते॥ न चाविषयितानवस्था
सत्तात्यंताभावव्यक्तेः स्वरूपत एव प्रकारत्वोपगमात्॥ अत एव सत्तारूपप्रतियोगिज्ञानं
विनापि घटो नास्तीति बुद्धौ प्रकारः अभावत्वप्रकारकप्रत्यक्ष एव प्रतियोगिधियो हेतु
त्वात् अन्यथा इदं तम इति प्रतीत्यनापत्तेः॥ न च सत्ताभावरूपस्याभावत्वस्यानुपस्थित
स्य प्रकारत्वे विशेषणधियो हेतुत्वे व्यभिचार इति वाच्यं विशेषणभेदेन हेतुताया भिन्नत्वेन
तत्र तद्धेतुत्वानुपगमात् फलानुरोधित्वात्कल्पनाया इति प्राहुः॥ संसर्गान्योन्याभावभेद
त इति मूलादेकः संसर्गाख्योपरोन्योन्याभावाख्य इति प्रतीयते तच्चायुक्तं संसर्गस्याभा
वत्वानंगीकारादित्यत आह। संसर्गाभावेति। क्रमेण द्वयोरभावयोर्लक्षणमाह। संसर्गा
त्यंताभाव इत्यादि मूलार्थः

३३

स

भावत्वमिति। अन्योन्याभावे अतिव्याप्तिवारणायान्योन्याभावभिन्नेति॥ घटादावतिव्याप्ति
वारणायाभावपदं एवमग्रेपि। तादात्म्येति। तादात्म्यत्वेन तादात्म्यावच्छिन्नत्वं प्रतियो
गितायां विवक्षितं तेन संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोग्यंताभावे नातिव्याप्तिः॥ प्राग
भावस्य लक्षणमाह। विनाश्यभावत्वमिति। अत्र ध्वंसे अतिव्याप्तिवारणाय विनाशीति।
ननु प्रागभावसत्वे किं मानमिति चेदत्रोत्पन्नपुनरुत्पादभियातत्सिद्धिरिति प्राञ्चः॥ केचि
त्तु जातो घट इतिवदुत्पन्नो घटध्वंस इति प्रत्यक्षबलेन नाशोतिरिच्यते न तु प्रागभावः इहे
दानीं घटप्रागभाव इति लोकानां प्रत्ययाभावात् न च तद्घटोपधायकतत्कपालतत्संयो
गादीनां तद्घटोत्पत्तिकालेपि सत्वात्पुनरपि तद्घटोत्पत्त्यापत्तिः प्रागभावांगीकारे च तदभा
वादेव न पुनस्तदुत्पत्तिरिति वाच्यं अन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति जनकतयाक्लृप्तस्य सम

त्यं

ते

33

वायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्याभावस्यविरहेणैवतदापत्यसंभवात्॥नचज
न्यद्रव्याभावस्यजन्यद्रव्योत्पत्तिकालीनोत्पत्तिकध्वंसाभावस्यहेतुत्वमित्यत्रविनिग
मनाविरहेणतादृशद्रव्याभावस्यतादृशध्वंसाभावानांचकारणतामपेक्ष्यलाघवादेकः
प्रागभावोहेतुःकल्प्यतइतिवाच्यंप्रागभावकल्पनेपितत्कालोत्पत्तिकानंतपदार्थप्र
तियोगिकानामनंतानांप्रागभावानांविनिगमनाविरहेणहेतुतायादुर्वारत्वात्तथाचप्राग
भावरूपधर्मिकल्पनेगौरवंपरमतिरिच्यतइत्याहुः॥अत्रवदंति॥स्वानधिकरणेषुतंतु
षुपटोत्पत्तिवारणायसहस्रतंतुकपटस्थलेवहूनांतंतूनांतत्संयोगानांचतत्तद्व्यक्तित्वे
नहेतुत्वकल्पनापेक्षयैकप्रागभावस्यहेतुतालघीयसी॥अथैवमपिद्वित्रिचतुर्षुतंतु
षुसहस्रतंतुकपटोत्पत्यापत्तिःनचचरमसंयोगव्यक्तेस्तद्व्यक्तित्वेनहेतुत्वान्नापत्तिरि

३४

तिवाच्यंतथासतिस्वानधिकरणतंतुष्वपिचरमसंयोगाभावादेवपटोत्पत्तिवारणसंभवे
प्रागभावकल्पनानौचित्यादितिचेन्नचरमसंयोगस्यसमवायघटितसामानाधिकरण्यप्र
त्यासत्याहेतुत्वेतंत्वंतरेपिसमवायेनपटोत्पत्यातत्रसमवायेनचरमसंयोगाभावेनव्यभि
चारापत्याकालिकसंबंधेनतत्पटत्वावच्छिन्नंप्रतिचरमोत्पन्नसंयोगव्यक्तेःकालिकस
बंधेनहेतुतावाच्यातथाचस्वानधिकरणतंतुष्वपिकालिकतयाचरमसंयोगसत्वा
त्पटोत्पत्तिवारणायप्रागभावहेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति॥एवमप्यस्तुकश्चनातिरिक्त
पदार्थस्तथापितस्यसप्रतियोगिकत्वेप्रमाणाभावइतितुतत्वं॥ध्वंसस्यलक्षणमाह।ज
न्येति।ध्वंसादिवारणायनित्यपदं॥नत्वत्यंताभावस्यानित्यत्वेघटानयनानंतरमपि

न्यत्वविशिष्टाभावत्वमिति।प्रागभावेऽतिव्याप्तिवारणायजन्येति॥अत्यंताभावस्यलक्षणमाह।नित्ये

स स्य दे

भूतले घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तिरित्यत आह। यत्र त्विति। तथा च संबंधाभावादेव घटान
यनानंतरं घटात्यंताभाव बुद्धिर्नेति भावः काल विशेषविशिष्टरूपसंसर्गतोपगमादेव घ
टवति घटो नास्तीति प्रतीत्यभावोपपत्तौ चतुर्थसंसर्गाभावे मानाभाव इत्यस्वरसः क्वे
चिदित्यनेन सूचितः ननु मास्तु घटकाले घटात्यंताभावबुद्धिः घटसत्त्वेऽप्यकाले तु स्या
दित्याशंक्याह। अत्रेत्यादिना। ननु तर्हि रक्तरूपप्रागभावाधिकरणे श्यामघटे श्या
मरूपध्वंसाधिकरणे च रक्तघटे कथं रक्तो नास्ति श्यामो नास्तीति प्रतीतिः ध्वंसप्राग
भावयोरधिकरणेऽत्यंताभावस्यासत्वादित्यत आह। श्यामघट इति। तत्रेति। ध्वंस
प्रागभावयोरित्यर्थः अत्यंताभावेन सहेति शेषः तथा चान्यमते पूर्वपक्षिकथितशं
कायामिष्टापत्तिरेवेति भावः युक्तं चैतत् कथमन्यथा पूर्वमग्रेऽपि रक्ते मध्ये श्यामे

ताभा

३५

च

३५

घटे रक्तं रूपं नास्तीत्याकारप्रत्ययः तस्य सामान्यावगाहित्वान्नचेदृशप्रत्ययोरक्तिमध्वं
सावगाही पूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्तेऽपि तादृशाकारप्रत्ययप्रसंगादिति न च रक्ते
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं ध्वंसप्रागभावयोरव्याप्यवृत्तिते नांतराश्यामे रक्ते नास्ती
ति प्रत्ययस्तदा ध्वंसप्रागभावयोः सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारान्नतु
पूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्ते तत्र तदनभ्युपगमादिति वाच्यं विनिगमना
विरहेण पदार्थांतरध्वंसप्रागभावयोरपि तत्स्वीकारप्रसंगेन गौरवात् तदपेक्षयात्यं
ताभावस्यांतराश्यामादौ संबंधकल्पने लाघवादित्यन्यत्र विस्तरः। नन्वभावस्तु द्विधे
त्यादिविभागोनुपपन्नोऽभाव एव मानाभावादित्यभिप्रायेण प्राभाकरः शंकते। नन्वि

वति

तद

३५

३६

ति। अभावस्याधिकरणात्मकत्वे गौरवं प्रदर्शयितुमनंतेत्युक्तं। अतिरिक्तेति। भावा
तिरिक्तेत्यर्थः। अभावस्याधिकरणात्मकत्वे ऽभेदे आधाराधेयभावानुपपत्तिरूपो
दोषः सोप्यस्मन्मतेनेत्याह। एवंचेति। अधिकरणापेक्षयातिरिक्तत्वेचेत्यर्थः।
नन्वभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणात्मकत्वे यथाधाराधेयभावोपपत्ति
स्तथा सर्वत्राप्यस्त्वित्यतो दूषणांतरमाह। एवंचेति। अन्यथा। अभावस्याधिक
रणात्मकत्वे। एतेन। वक्ष्यमाणदूषणेन। परस्परधर्मपन्नानां सप्तपदार्थानामे
व परस्परभेदकत्वं ज्ञापयितुमाह। इदानीमिति। पदार्थनिरूपणानंतरमित्य
र्थः। नद निरूपणेत्तत्पदार्थघटितस्य तत्तत्पदार्थस्य साधर्म्यतया निरूपणासंभ

३६

वादिति भावः। समानो धर्मः सधर्मः तस्य भावः साधर्म्यं एवं वैधर्म्यमित्यत्रापीति
भ्रमवारणाय बहुव्रीहिमाह। समानो धर्मो येषामिति। केवलान्वयित्वादिति।
विषयभेदेन विषयताभेदेपि ज्ञानविषयतात्वेन केवलान्वयित्वमस्त्येवेति भा
वः। एवमग्रेपि ज्ञेयत्वादीत्यत्रादिपदार्थं दर्शयति। एवमभिधेयत्वेति। अभिधा
विषयत्वं अभिधाच संकेतः प्रमेयत्वमित्यादिनास्तित्वपरिग्रहः तच्च कालसं
बंधित्वं द्रव्यादीनां षण्णां साधर्म्यं भावत्वं स्पष्टमतस्तदुपेक्ष्य द्रव्यादीनां पंचा
नां साधर्म्यं मूले प्रपंचितं द्रव्यादय इत्यादिना। अनेकत्वे सति भावत्वमिति। ए
वंच मूले द्रव्यादयः पंचेति उद्देश्यपदं भावा अनेक इति विधेयपदमिति बोध्यं।
अत एव भाष्ये पंचानामित्युक्तं न तु पंच भावानामिति। अनेकभावव्यनीत्या

३६

नक्षतिः॥२

दि। अत्र चानेकभाववृत्तित्वं स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधे
न भेदविशिष्टत्वे सति भाववृत्तित्वं तेन गुणादौ संख्यारूपस्यानेकत्वस्याभावेपि नो
व्याप्तिः भावत्वरूपतादृशधर्ममादाय समवायेति व्याप्तिवारणाय पदार्थविभाज
कोपाधीति उपाधिमत्ता च समवायस्वरूपसंबंधान्यतरसंबंधेन कालिकसंबंधे
न ध्वंसस्य तादृशोपाधिमत्वेपि न क्षतिः समवायेनोपाधिमत्वविवक्षणे तु सामा
न्यादावव्याप्तिः स्यादतस्तन्नोक्तं अन्यतरत्वघटकस्वरूपं तु कालिकसंबंधभिन्नं
ग्राह्यं तेन न ध्वंसेतिव्याप्तिः अत्र च समवेतसमवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिम
त्वं द्रव्यादिचतुर्णां साधर्म्यं बोध्यं उद्देश्यवाचकपदस्य चरममुपादानमसुक्रम
तो योजनया तदर्थं प्रदर्शयति। द्रव्यगुणकर्मणामिति। निर्गुणक्रियइति मूलं त

दर्थश्च गुणक्रियात्यंताभाववत्त्वं तेन गुणक्रियान्योन्याभावमादाय द्रव्ये नातिव्याप्तिः।
यद्यपि गुणेति। न च गुणगुणिनोर्वामदक्षिणगोविषाणवत्समानकालीनत्वात्कथं गुणशून्यत्व
मिति वाच्यं। निर्गुणे गुणोत्पत्तिस्वीकारेण तत्संभवात् न चैवं घटादेराद्यक्षणावच्छिन्नस्य चा
क्षुषता न स्यादिति वाच्यं इष्टापत्तेः। तथापीति। गुणवत्ता च समवायेन तेन कालिकेन गुणवद्गु
णवृत्ते गुणत्वादेरसंग्रहेपि न क्षतिः गुणवदवृत्तित्वं च स्वसमवायान्यतरसंबंधेन तेन समवाये
न गुणवदवृत्तित्वाभिधाने तादृशस्य द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य द्रव्ये सत्वादतिव्याप्तिः
अथ तेनैव न द्वत्वं वाच्यं तदा सामान्यादावव्याप्तिरिति परास्तं पदार्थविभाजकपदस्य कृत्य
माह। आकशत्वादिकं त्विति। कर्मवदवृत्त्याकाशत्वरूपोपाधिमत्याकाशेतिव्याप्तिवारणाय
तत्पदमिति भावः। जात्यादीनामप्येकार्थसमवायसंबंधेन सामान्यवत्त्वात्सामान्यपरिही

नाइति मूलमयुक्तमतो व्याचष्टे। सामान्यानधिकरणत्वमिति। तथाच सामान्यनिरूपिताधि
करणतानसामान्यादौ एकार्थसमवायस्याधिकरणतानियामकत्वाभावादिति भावः।
अप्रसिद्धत्वात्पारिमांडल्यपदार्थं निर्वक्ति। पारिमांडल्यमिति। तद्भिन्नानां पारिमांड
वा ल्यभिन्नानां ननु द्व्यणुकपरिमाणस्यापि कारणत्वाभावात्तत्राव्याप्तिरतः पारिमांडल्य
पदं द्व्यणुकपरिमाणस्याप्युपलक्षकं तेन तस्यापि लक्ष्यत्वमित्यभिप्रायेणाह। अणुप
रिमाणं त्विति। परमाणुद्व्यणुकसाधारणमणुपरिमाणं त्वित्यर्थः। पारिमांडल्यस्य कार
णत्वे बाधकमाह। तद्धीति। अणुपरिमाणं त्वित्यर्थः। तच्चेति। चस्त्वर्थे तत्र हेतुमाह। प
रिमाणस्येति। स्वसमानजातीयेति। साजात्यमत्र परिमाणविभाजकरूपेण बोध्यं
अणुजन्यस्येति। उत्कृष्टं चाणोरणुतरमेवेति भावः नचाणुजन्यस्याणुतरत्वमस्तु

३८

किं बाधकमिति वाच्यं तथा सति त्रुटेरप्यापकर्षप्रसंगात् ननु तर्हि द्व्यणुकादिपरिमाणस्य
त्यये किं जनकमिति चेत्संख्येवेति हि व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात् मूलस्य न्यूनतां परिहर
ति। एवमिति। बोध्या इत्यनेनान्वयः नकारणानीति बोध्या इत्यर्थः। ऐंद्रियकयोर्महत्व
म सामान्ययोः स्वविषयकलौकिकप्रत्यक्षहेतुत्वात्परमहत्वातींद्रियत्वे इह विशेषणेन
नुयोगिप्रत्यक्षे पारिमांडल्यस्यापि विषयविधया कारणत्वात्पारिमांडल्यभिन्नानामि
त्याद्ययुक्तमत आह। इदमपीति। यथा योगजधर्मेणातीतविषयकं प्रत्यक्षं तथा विद्यमा
नविषयकमपीति भावः। ननु ज्ञायमानसामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वेन ज्ञायमानहेतोरप्यानुमि
तिकरणत्वेन पारिमांडल्यस्य सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानेऽनुमितौ च कारणत्वात्पारि
मांडल्यभिन्नानामिति मूलमसंगतमत आह। ज्ञायमानमिति। आत्ममानसेतिवि

(38)

षय्यतया द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षे समवायेन महत्वस्य हेतुत्वादिति भावः यद्यपि स्वप्रत्यक्षस्य
त्येववक्तुमुचितं तथापि टीकाकृन्मते आत्मैकत्वमहत्वयोरयोग्यत्वात्प्रत्यक्षं न संभवतीत्यात्ममानस इत्युक्तं
के चितु कारणत्वं चान्यत्र पारिमांडल्यादिभ्य इत्यर्थं भाष्ये आदिग्रहणात्परममहत्वं गृह्यत इति वदतामाचार्याणामात्मपरिमाणमपि न क्वचित्कारणमित्याशयो लभ्यते न च तत्र परममहत्पदमात्मपरिमाणातिरिक्तपरममहत्परमिति वाच्यं मानाभावादिति वदंति तन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति। तस्यापीति। आत्ममहत्परिमाणस्यापीत्यर्थः। ज्ञानातिरिक्तं प्रत्येवेति। कारणत्वं च ज्ञातधर्मेतरकार्यापेक्ष्या इत्याचार्यग्रंथः ज्ञातधर्मा ज्ञानादयः तदतिरिक्तभावकार्यं प्रति कारणत्वं पारिमांडल्यभिन्नानां साधर्म्यमिति तदर्थः एवं च पारिमांडल्यादीपदेन परममह

त्वत्रादि

आचार्याणां उदयनाचार्याणां ३

त्वं गृहीतमाचार्याणामयमाशयः पारिमांडल्यस्य परममहत्वादीनां च ज्ञानातिरिक्तं प्रति न कारणत्वं न तु कारणत्वसामान्याभावस्तदनुमत इति भावः आत्राचार्यैः पारिमांडल्यादीत्यादिपदार्थेषु सुखदुःखादेरजनितावयविरूपादेः पाकनष्टपरमाणुरूपादेश्चागणनात्तेषां लक्ष्यत्वमनुमतं एवं च तेषु ज्ञानाद्यतिरिक्तभावकार्यफलोपधायकत्वरूपस्याचार्यलक्षणस्याव्याप्तिं परिचिंत्य सपक्षस्त्यक्तो ग्रंथकृतेति बोध्यं मूले न्यथासिद्धिरिति दंडत्वादौ नियतपूर्ववर्तितायाः सत्वादतिव्याप्तिरत उक्तं। अन्यथासिद्धिशून्यस्येति। तद्घटत्वावच्छिन्नेऽन्यं कृत्र
मनियतेत्याद्यन्यथासिद्धिमत्यपि घटत्वावच्छिन्नेऽन्यथासिद्धः तद्वासभेतिव्याप्ति न
वारणाय नियतेति। नियतपूर्ववर्तिजातीयतेत्यर्थः। तेनारण्यस्थदंडादावपि स्वरूपयोग्यतासंपत्तिः। तज्जातीयत्वं च नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकदंडत्वादिमत्वमेवेति। यत्त

कियंतिता निकारणानीत्याकांक्षायामाह। तस्येति।

मु॰टी॰दि॰

५०

मवेनमिति। यदवच्छिन्नं स्वकारणतावच्छेदकयद्धर्मावच्छिन्ने समवायसंबंधेनोत्पद्यते
तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नमित्यर्थः। घटत्वावच्छिन्नं हि स्वकारणतावच्छेदक
कपालत्वाद्यवच्छिन्ने समवायसंबंधेनोत्पद्यत इति भवति घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति क
पालत्वाद्यवच्छिन्नं समवायिकारणं। स्वकारणतावच्छेदके त्युक्त्या च न द्रव्यत्वादेः प
टादिसमवायिकारणतावच्छेदकत्वमिति। तत्रासन्नमिति। इदं च समवायिकारणादा
वतिव्याप्तिवारणाय। पटसमवायिकारणतंतुसमवेततंतुत्वादावतिव्याप्तिवारणाय

न

जनकमिति। तंतुत्वे चान्यथासिद्धसत्वेनान्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तितायाअभावे
न नातिप्रसंगः। मुक्तावल्यामत्र यद्यपीति। तुरीतंतुसंगस्य पटं प्रति कुतो नासमवायि

हि ४०

कारणत्वमिति तु नाशंकनीयं तुरीतंतुसंयोगनाशे पटनाशापत्तेरसमवायिकारणना
शस्य द्रव्यनाशजनकत्वात्" न चासमवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशकत्वे प्रमाणाभाव
इति वाच्यं द्व्यणुकनाशान्यथानुपपत्तेरेव मानत्वादिति" न च तंतुषु विनष्टेषु विनैव
समवायिकारणं क्षणद्वयं द्रव्यस्थितिः स्यादिति वाच्यं इष्टापत्तेः कारणांतरकल्प

नाश

नेगौरवात् अथ द्रव्यासमवायिकारणयोः कथं हेतुहेतुमद्भाव इति चेदत्राहुः प्रति
योगितया द्रव्यनाशत्वावच्छिन्नं प्रति स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वकालिक
विशेषणतोभयसंबंधेन नाशत्वेन हेतुतेति इह कालिकसंबंधस्य कारणतावच्छे
दकसंबंधत्वे घटादेः क्षणे नाशापत्तिः अतः स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वनिवे
शः स्वप्रतियोगिजन्यत्वसंबंधश्च दंडनाशाद्दंडनाशापत्ते रुपेक्षितः आत्मनाशमादा

न तीय

४०

(मु॰टी॰दि॰

४१

यातिप्रसंगवारणाय कालिकसंबंधप्रवेश॥ ध्यदि च कपालपवनसंयोगनाशाद् घटनाशा
पत्तिरेवमपि दुर्वारेति विभाव्यते तदा स्वप्रतियोगिजन्यत्व स्वप्रतियोगिसमवायिस
मवेतत्व कालिकविशेषणतैतत्त्रितयसंबंधेन नाशत्वेन हेतुता बोध्या। न चैवमपि तु
रीतंतुसंयोगनाशान्पटनाशापत्तिरिति वाच्यं। तुरीतंतुसंयोगस्य पटं प्रति कारणते
व न किंतु तुर्येव संयोगसंबंधेन तंतुनिष्ठा सती पटजनिकेति तन्नातिप्रसंगाभावात्।
एवं च विशेषलक्षणेषु तुरीतंतुसंयोगादिभेदानाम प्रवेशेन लाघवमपीति केचित्।
वस्तुतः स्वप्रतियोगिनिष्ठासमवायिकारणतानिरूपित फलोपधानात्मकजन्य
त्व संबंधेन नाशत्वेन हेतुता। तुरीतंतुसंयोगस्तु निमित्तं न तु समवायीति न तन्नाशे
न पटनाश इत्यन्यत्र विस्तरः। वेगादीनामित्यादिना स्पर्शपरिग्रहः। अभिघाता

४१

दीति वाच्यं। विजातीयाभिघातस्य क्रियाजनकत्वात्।०। नोदनाच स्पर्शवत्संयोगः।

अभिघातः स्पर्शवद्वेगवत्संयोगः। मनःसंयोगः का[illegible]
संयोगानाशि व्याप्तिरूपस्य वेगस्य [illegible]
संयोगो लक्ष्य एव। [illegible]

दीति आदिना नोदनापरिग्रहः॥ ज्ञानादीत्यादिना इच्छापरिग्रहः॥ इच्छादीत्यत्र
प्रयत्नः परिग्रहः॥ तंतुसमवेतत्वे सति तुरीतंतुसंयोगान्यत्वे सति [illegible] प
रासमवायिकारणत्वमिति विशिष्यैव लक्षणं वक्तव्यमित्याह। तथापीति। वस्तु
तस्तु तुरीतंतुसंयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः परासमवायिकारणलक्षण
घटतया ग्रंथकर्तुर्नाभिप्रेतः अपि तु तंतुभिन्नसमवेतत्वावच्छिन्नभेद एव अ
न्यथा हस्ततंतुसंयोगादिभेदानां पृथक् निवेशापत्त्या भेदकूट निवेशेन गौरवादि
ति ध्येयं। एतेन तंतुमात्रसमवेतत्वनिवेशो नैवोपपन्नो तुरीतंतुसंयोगान्यत्वनिवे
शनमनुचितमित्यपास्तं। मात्रपदस्यास्मदुक्तार्थकत्वात्। एवमिच्छाद्यसमवायिका
रणलक्षणे आत्ममात्रसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद एव निवेश्यो न तु

इति ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नभेदं वोध्यं। तथा चेति। द्विविधप्रत्यासत्तिविमक्षणेवेत्यर्थः। फलितार्थेति। द्विविधप्रत्यासत्योरिति शेषः। पर्यवसितमसमवायिकारणलक्षणमाह। इत्थं चेति। कार्यैकार्थप्रत्यासत्तिः समवायसंबंधः कारणैकार्थप्रत्यासत्तिः समवायिसमवेतत्वसंबंधः। तथा च समवायस्वसमवायिसमवेतत्वान्यतरसंबंधेन कारणत्वे सति आत्मविशेषगुणान्यत्वं सामान्यतोऽसमवायिकारणत्वमित्यर्थः। अत्र पटासमवायिकारणस्य तंतुसंयोगस्य पटरूपासमवायिकारणस्य तुतुंरूपस्य च संग्रहाय समवायस्वसमवायिसमवेतत्वयोः प्रवेशः। घटरूपं प्रति घटस्यासमवायिकारणतावारणाय तादृशान्यतरप्रत्यासत्त्यासमवायिकारणे प्रत्यासन्नत्वे सति कारणत्वं परि

त्यज्य तादृशान्यतरप्रत्यासत्त्या कारणत्वपर्यंतानुधावनं। आत्मविशेषगुणान्वारयितुं विशेष्यभागत्रयं तु कार्यनाशजनकनाशप्रतियोगित्वं तत्त्वमिति तन्न द्वि[illegible]प्रयोजकनाशप्रतियोगिन्यामपेक्षाबुद्धावतिव्याप्तिरिति। अवयवमात्रसंयो[illegible]व्यासमवायिकारणत्वमित्यादि विशिष्यैव लक्षणं निर्वाच्यं। अखंडोपाधिरेव वा[illegible]त्यन्ये। भिन्नं कारणमिति। अत्रेदं वोध्यं। समवायिकारणत्वासमवायिकारण[illegible]न्यकारणत्वमेव निमित्तकारणत्वं। तेन तुरीपटसंयोगं प्रति तुरीतंतुसंयोगस्यासमवायिकारणत्वेपि न तस्य पटं प्रति निमित्तकारणत्वक्षतिरिति। यत्कार्यं प्रतीति। यद्धर्मावच्छिन्नं प्रतीत्यर्थः। येन रूपेण। यद्रूपावच्छेदेनेत्यर्थः। इत्थं च तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकत्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नं

श्री·दि·

न्य

प्रतिस्वतंत्रान्वयव्यतिरेकशून्यत्वं तद्धर्मावच्छिन्नं प्रत्यन्यथासिद्धत्वं प्रथममित्यर्थः द्वि
तीयान्यथासिद्धदंडरूपादिवारणाय सत्यंतं कपालसंयोगो घटपूर्ववर्तीत्यादिग्रहे क
पालस्यापि तादृशविशेष्यतावच्छेदकत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय विशेष्यं किंतु स्वका
रणमिति। कारणत्वं चात्र पृथगन्वयव्यतिरेकशालित्वं तेन नात्माश्रयः स्वातंत्र्येण
तत्कार्यनिरूपितान्वयव्यतिरेकशून्यत्वे सति तत्कार्यकारणावच्छिन्नं स्वनिष्ठ
पूर्वनियतपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यताकं यत्तत्तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धमित्यर्थः [illegible]
संयोगो घटपूर्ववर्तीत्यादिपूर्ववर्तित्वग्रहविशेष्यतायाः कपालसंयोगनिष्ठ
पालावच्छिन्नत्वात्कपालसंयोगे तिव्याप्तिवारणाय सत्यंतं दंडत्वादिवारणाय [illegible] विशे

य

ष्यमिति। अनेन तरान्वयव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयव्यतिरेकशालित्वमित्युक्तौ प्रथमद्वितीया

न्यथासिद्ध्योः संग्रहे ऽपि भेदेनान्यथासिद्धिद्वयप्रदर्शनं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमिति ध्ये
। अन्यं प्रतीति। फलाननुगुणमन्यं प्रतीत्यर्थः तेन न कुलालजनके चतुर्थान्यथासिध्या
येतिव्याप्तिः शंकते। शब्दाश्रयत्वेनेति। अन्यं प्रतीत्यादि ततीयान्यथासिध्यभावा
भावत्रपंचमीति। अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिनेत्यादिकेत्यर्थः यद्यपि शब्दो द्रव्यजन्य
जन्यगुणत्वादित्यनुमित्यात्मककार्यकारणभावग्रहरूपानुकूलतर्कसहकृतेन [illegible]
दो द्रव्याश्रितो गुणत्वादित्यनुमानेन शब्दाश्रयत्वं गगने गृहीत्वा तेन रूपेण घटपूर्व
र्तित्वं ग्राह्यं तथा च शब्दपूर्ववर्तित्वं गृहीत्वैव गगनस्य घटपूर्ववर्तित्वग्रहात्तृतीयैवान्य
थासिद्धिः संभवति तथाप्यन्यं प्रतीत्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वे ऽपूर्वं प्रति यागस्यान्यथा
सिद्धिः स्यात् स्वर्गं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृहीत्वैव तत्कारणत्वान्यथानुपपत्त्या [illegible]
पारत्वेनापूर्वकल्पनादतो ऽन्यं प्रति पूर्ववर्तित्व घटितरूपेण गगनाय [illegible]

(43)

रूपेण तं प्रत्यन्यथासिद्धत्वमित्येतावेत्पर्यं विवक्षणमावश्यकं यागस्य पूर्ववर्तित्व स्वर्ग
घटितस्वर्गजनकत्वेनापूर्वं प्रत्यन्यथासिद्धत्वेपि [illegible] यागत्वेन हेतुत्वेऽन्यथा
सिध्यभावात् एवंच शब्दपूर्ववर्तित्वघटितशब्दजनकत्वेन गगनस्यान्यथासिद्धत्वे
पि तदघटितशब्दाश्रयत्वेन हेतुत्वे ततीयान्यथासिध्यसंभव इत्यभिप्रायः शब्दाश्र
या ष्ट द्रव्यातिरिक्त द्रव्यत्वादिना गगनस्य घटं प्रति हेतुत्वेपि ततीयेवान्यथासिद्धिः
अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वानुपपादकं यं प्रति यस्य पूर्ववर्तित्वं गृह्यत इत्यर्थोन्नापूर्वं प्रति
यागस्यान्यथासिद्धिरित्यपि केचित्। कवत्वादिकमिति। विनिगमकाभावेन बहू
नां वर्णानां कारणतावच्छेदकत्वे गौरवाद्वर्णानामसार्वकालीनत्वाच्चाह। विशेष
पदार्थो वेति। यत्कार्यजनकं प्रतीति। अत्रापि अन्यं प्रति इत्याद्यभिधाने ततीयच
तुर्थोन्यथासिध्योः संग्रहे फलानुगुणानतुगुणत्वयोर्विशेषणयोरुपादानेन तयोर्भे
देनाभिधाने प्रयोजनाभावस्तथापि शिष्यबुद्धिवैशद्याय तथोक्तमिति। अवश्य
कॢप्तेति। गंधं प्रत्यवश्यकॢप्तेन गंधप्रागभावेनैव गंधोत्पत्तिसंभवे तत्सहभूत रूपप्रा
गभावादिः पाकजगंधं प्रत्यन्यथासिद्धं। एवं घटजातीयं प्रति अवश्यकॢप्तनियतपू
र्ववर्तिभिर्दंडादिभिरेव घटोत्पत्तिसंभवे रासभोन्यथासिद्ध इत्यर्थः। नन्ववश्यकॢप्तनि
यतपूर्ववर्तिना पाकजरूपप्रागभावेन गंधे संभवे रूपप्रागभावेन गंधप्रागभाव [illegible]
स्यान्यथासिद्धिः स्यात् यत्कारणत्वमवश्यकॢप्तमित्युक्तौ चात्माश्रयः स्यादिति चेदत्रा
हुः लघुनियतपूर्ववर्तित्वरूपमवश्यकॢप्तमिह बोध्यं लघुत्वं च शरीरकृतमुपस्थिति
कृतं संबंधकृतं च तत्र प्रथममनेकद्रव्यसमवेतत्वापेक्षया महत्वे द्वितीयं गंधं प्रति

मति
त

दंडरूपाय

पप्रागभावापेक्षया गंधप्रागभावे गंधात्मकप्रतियोगिज्ञानसत्वेन शीघ्रं तदुपस्थितेः। ततीयं
दंडत्वापेक्षया दंडे स्वाश्रयदंडसंयोगादिघटितपरंपराया गुरुत्वादिति। ननु निबंधांतरे घ
न्यत्र कॢप्तेति दृश्यते तत्कथमत्रावश्यकॢप्तेति रुतमतस्तस्य फलमाह। तएवेति। अन्यथा अ
महत्वस्यानेकद्रव्यत्वादन्यत्र कॢप्तनियतपूर्ववर्तित्वाभावेन तस्यान्यथासिद्धिर्महत्वेन
नस्यादिति भावः अत्रानेकद्रव्यत्वं नानेकद्रव्यसमवेतत्वं तस्य द्व्यणुकेपि [illegible] सत्वे
न द्व्यणुकप्रत्यक्षापत्तेः समवेतसमवेतद्रव्यत्वं तदित्यपि न आत्मनि तस्याभावेनात्मप्र
त्यक्षानुपपत्तेः किंत्वणुभिन्नद्रव्यत्वमिति वोध्यं। अन्येषां। दंडत्वदंडरूपाकाशकुला
लपितॄणां। अनेन। पंचमान्यथासिद्धत्वेन। चरितार्थत्वं। संग्रहः। अनियतरासभादे
र्वारणाय नियतेत्यादि न चानियतरासभादेः पंचमान्यथासिद्धत्वात्तेनैव वारणे

नियतपदं व्यर्थमिति वाच्यं अवश्यकॢप्तत्वस्यैकस्याभावेन यत्र प्रामाणिकानामन्यथा
सिद्धिव्यवहारस्तद्भेदस्य निवेशनीयतया नियतपदेनैव रासभादेर्वारणे तद्भेदस्याप्र
वेशादित्यभिप्रायात् पूर्ववर्तित्वं चाव्यवहितपूर्ववर्तित्वं तेन व्यवहितपूर्ववर्तिव्युदासः
अत एव च यागादेः स्वर्गकारणत्वानुपपत्या ऽपूर्वकल्पनया ऽपूर्वसंवंधेनाव्यवहि
तपूर्ववर्तित्वोपपादनं ग्रंथकृतां संगच्छते अन्यथा यागस्यापि नियतपूर्ववर्तित्वाना
धेनापूर्वकल्पनं न स्यादिति न चैतादृशस्य कारणत्वे व्यतिरेकव्यभिचारज्ञानस्य
नियमांशग्रहे याह्याभावावगाहितया विरोधित्वेप्यन्वयव्यभिचारग्रहस्य कथं का
रणताग्रहविरोधित्वमिति वाच्यं अवश्यकॢप्तेत्याद्यन्यथासिद्धिज्ञानप्रयोजकत्वा
त् तदितरनिखिलतत्कार्यकारणसत्वे तत्कार्यव्यतिरेकोयद्व्यतिरेकात्तेनावश्यकॢ

मेन नियतपूर्ववर्तिनान्यथासिद्धत्वज्ञानात् त्वव्यास्तु कारणत्वस्यान्यथासिद्धनियतन
पूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मत्वे प्रतिबंधकाभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतापत्तेः यत्र न कारण
त्वव्यवहारस्तत्र दंडकूटवत्त्वं तु सर्वज्ञेनैव ज्ञेयं तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्त्वसंबंधेन कार्यविशिष्टे
याधर्मस्तत्त्वं तदित्यपि न युक्तं तस्य संबंधत्वे मानाभावात् तस्मात्कारणत्वं पदार्थांतर
मेवेत्याहुः तदसत् कारणत्वस्यातिरिक्तत्वे दंडादौ सर्वदा तत्प्रत्यक्षापत्तेः न चानन्य
थासिद्धत्वे सतीत्यादिधर्मस्तद्व्यंजक इति वाच्यं तादृशधर्मज्ञानस्यावश्यकत्वे तस्यै
व दंडादौ कारणताग्रहरूपत्वौचित्यात् अस्तु वा दंडत्वादिकमेव कारणत्वं घटादि
कार्यसंबंधितया तद्ग्रहे उक्तधर्मस्य व्यंजकत्वादिति परे तु कार्यान्वयव्यतिरेकका
लपूर्वकालान्वयव्यतिरेकशालित्वमित्यूचुस्तदयुक्तं आत्मादौ सुखादिकारण

प्रागभावरूपव्यतिरेकासंभवेनाव्याप्तेः मूले गुणकर्ममात्रवृत्त्यसमवायिकारणत्वं
मित्युक्तं तच्चायुक्तं आत्मविशेषगुणेष्वव्याप्तेः अतो वैधर्म्यपरतया मूलं व्याचष्टे।
असमवायिकारणत्वमिति साधर्म्यप्रकरणेन वैधर्म्यप्रकरणमित्याशयादाह
अथवेति। सत्ताभिन्नद्रव्यत्वरूपजातिमति द्रव्येतिव्याप्तिवारणाय ■ वृत्त्यंतं तत्रै
व सत्ताजातिमादायातिव्याप्तिवारणाय सत्ताभिन्नेति तत्रैव द्रव्यगुणान्यतरत्व
रूपधर्ममादायातिव्याप्तिवारणाय जातीति वृत्तित्वं जातिमत्त्वं च समवायेन वि
वक्षितं तेन न गुणादौ द्रव्यत्वस्य कालिकेन वृत्तित्वात् द्रव्यस्य च कालिकेन गुण
त्वादिमत्त्वाद् द्रव्येतिव्याप्तिः न नु गमनादिकं सर्वदैवास्तीत्यादिव्यवहारान्नि
त्यद्रव्येष्वपि कालिकसंबंधेनाश्रितत्वसत्त्वादन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति मूलमसंग

तमतआह। आश्रितत्वमिति। समवायादिसंबंधेनासर्वाधारतानियामककालिकसंबंधा
तिरिक्तसंबंधेनविशेषणतयेति। कालिकविशेषणतयेत्यर्थः। अत्रनित्यद्रव्याति
रिक्तत्वंलक्ष्यतावच्छेदकं नचसंयोगेनपरमाणोरपिवृत्तेः परमाणावतिव्याप्तिः
नत्संयोगस्यवृत्त्यनियामकत्वादिति। क्षित्यादीनांनवानांत्विति मूलस्थतुशब्दे
नसूचितमर्थंप्रकटयति। इदानीमिति। ननुधात्वर्थक्रियातत्रचातिप्रसंगइत्यतआ
ह। कर्मवत्त्वमिति। वेगत्वंवेगसंबंधित्वं। दिक्कृतयोःपरत्वापरत्वयोर्हेतुरिदमस्मा
त्सन्निकृष्टमित्यपेक्षाबुद्धिः कालकृतयोःपरत्वापरत्वहेतुरयमस्मादल्पतररवि काल
क्रियासंबंधइत्यपेक्षाबुद्धिश्चयत्रनोत्पन्नातत्रपरत्वापरत्वयोरनुत्पादाद[illegible]व्या
प्तिमाशंक्यनिरस्यति। नचेत्यादिना। आत्मन्यतिव्याप्तिवारणायसमानाधिकर

श्वरस्यशब्दसमवायित्वंजीवस्यवेत्यत्रविनिगमनाविरहः जीवस्यशब्दसमवायित्वेज्ञान
वच्छब्दस्यापिमानसत्वापत्तेः अदृष्टादिवत्प्रतिबंधककल्पनेचातिगौरवं नचैवंकर्णश
ति ष्कुलीविवरावच्छिन्नस्याकाशस्यकथंश्रोत्रत्वोपपत्तिरितिवाच्यं तथाविधेश्वरस्यैवश्रो स्य
त्रत्वोपपत्तेरित्याहुः। वस्तुतस्तुमृदंगादीनामेवगुणःशब्दः शब्दंप्रतिमृदंगत्वादिनासम
वायिकारणतायाःस्वीकारात् प्राचीनैरपिमृदंगत्वादिनानिमित्तकारणतायाःस्वीकारात्
मृदंगेशब्दइतिप्रतीतेश्च नचतत्रावच्छेदकत्वंविषयोमानाभावात् अन्यथात्रावच्छेद
कताख्यस्वरूपसंबंधस्यान्यत्रसमवायस्यचकल्पनेगौरवादितिवदंति॥ ॥इत्याकाश
ग्रंथः॥ ॥मूलेजन्यानांजनकइति। कार्यत्वावच्छिन्नंप्रतिनिमित्तकारणमित्यर्थः
अत्रचकालिकसंबंधावच्छिन्नकार्यतावच्छिन्नकार्यतानिरूपिताधिकरणतया

निमित्तत्वं काललक्षणं कालिकसंबंधावच्छिन्नेतिकरणाद्विशेष्याधिकरणतेतिकरणाद्दृष्टेष्व
रयोश्च नातिव्याप्तिरिति ध्येयं ननु कार्यमात्रं प्रति कालस्य निमित्तकारणत्वे किं मानमिति चेदत्रा
हुः अद्य घटो भविष्यति श्वः घटो भविष्यतीत्यादिप्रत्ययैस्तत्तत्कार्योत्पत्त्यधिकरणत्वेन
कालो विषयीक्रियते तदुत्पत्त्यधिकरणत्वेन व्यवहारविषयस्य च तदुत्पत्तिहेतुत्वनिय
मात् तदुत्पत्तिहेतुत्वस्य तद्धेतुत्वव्याप्यत्वात् एवं च तत्तत्कार्यविशेषं प्रति तत्तत्कालवि
शेषस्य हेतुत्वे सिद्धे यद्विशेषयोरिति व्याप्त्या कार्यमात्रे कालस्य हेतुतासिद्धिरिति सा

च हेतुता निमित्तकारणतैव न च कालस्य कार्यमात्रे निमित्तहेतुत्वं न संभवति स्वस
मवेतद्वित्वपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वं प्रति कालस्य समवायिकारणत्वेन त
द्घटितस्य निमित्तकारणत्वस्य तत्राभावादित्याचार्योक्तिः शंक्यं समवायसंबंधेन द्वि

प्रसंग इति दिक् ननु अत्रानुमितितत्करणज्ञानान्यतरप्रतिबंधकत्वमन्यतरनिष्ठप्रतिबध्यता
निरूपकत्वघटितं यदि तदा पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्न्यभाववविशिष्टह्रदस्यापि दोषता
प्रसंगः तस्य पर्वतो वह्निमान् ह्रदो वह्निमानिति समूहालंबनात्मकप्रकृतानुमितिनिष्ठप्रति
बध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वात् यदि च तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतिबध्य
तानिरूपकत्वघटितं तदा तादृशान्यतरत्वस्य कस्यचित्प्रतिबध्यतानवच्छेदकतयाऽसंभवः ता
दृशान्यतरत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशे च व्यभिचारादौ बाधादौ चाव्याप्तिः व्यभिचारादेर
नुमित्यविरोधितया बाधादेश्च व्याप्तिज्ञानाविरोधितया तत्प्रतिबध्यतायास्तथाविधान्य
तरत्वाव्यापकत्वात् किं च तद्धर्मावच्छिन्नपक्षकतद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकतद्धर्मावच्छिन्नहे
तुकानुमितितत्करणज्ञानान्यतरविरोधित्वं लक्षणे निवेशनीयं अन्यथा पर्वतो वह्निमान्धूमा

दित्यादौ पर्वतादेः कांचनमयत्वाभावो हेत्वाभासः स्यात् एवं च निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान्निर्व

मु॰टा॰दि॰ हि वह्निमानि

११८

न्त्यादौ न कोऽपि हेत्वाभासः स्यात्तादृशानुमितेरप्रसिद्धेरत आह। यादृशसाध्येति। संभवेति। वा
युर्गंधवान्स्नेहादित्यादौ सर्वहेत्वाभाससंभव इति भावः। हेत्वाभासलक्षणमुक्तामूले वक्ष्यमा
णेषु अनैकांतिकादिलक्षणेषूक्तं चिद्दोषं हृदि निधाय स्वयमनैकांतिकादीनां लक्षणान्या
ह। एवमिति। साधारणादीत्यादिनाऽसाधारणानुपसंहारिणोः परिग्रहः। नन्वेतस्यानुमिति
तत्करणीभूतज्ञानान्यतरविरोधिज्ञानविषयत्वाभावात्कथं हेत्वाभासत्वमित्यतो दूषकता
बीजमाह। तेन चेति। एवमग्रेऽपि किंचित इति। व्याप्तिघटकाव्यभिचारांशे व्यभिचारज्ञानस्य प्र
तिबंधकत्वादिति भावः। प्रतिबध्यत इति। व्याप्तिघटकीभूतसामानाधिकरण्यग्रहः प्रति
बध्यत इत्यर्थः। एवं च साधारणासाधारणानुपसंहारिणां व्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकत्वरूप

११८

दूषकताबीजैक्येनैकहेत्वाभासत्वमुपपद्यते साधारणेनाव्यभिचारग्रहस्यासाधारणे
न सामानाधिकरण्यग्रहस्यानुपसंहारिणा च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्य प्रतिबंधादिति भा

वः प्राचीनमतमाह। अन्ये त्विति। पक्षे साध्यसंदेहदशायामेवासाधारणस्य हेत्वाभासता न तु निश्च
यदशायां तदा पक्षस्यैव सपक्षत्वेन निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वाभावादित्यदोषत्वं तस्येत्यत आ
ने
ह। इत्थं चेति। असाधारण्यघटकसपक्षत्वस्य निश्चयघटितत्वेनेत्यर्थः। तत्र। निश्चितसाध्यवृत्ति
पक्षे साधारणादित्रयाणामेकहेत्वाभासत्वानुपपत्तिर्वदंतीत्यनेनास्वरसः सूचितः। व्यतिरेक
व्याप्तिग्रहप्रतिबंध इति। केवलान्वयिसाध्यके चान्वयव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिरिति भावः। न
न्वेवं साध्याभावसाधकात्सत्प्रतिपक्षाद्विरुद्धस्य भेदो न स्यादत आह। सत्प्रतिपक्षे त्विति। प्रति
हेतुः प्रतिकूलो द्वितीयो हेतुरिति विशेषः इत्यनयोर्भेदः। ननु दूषकताबीजैक्येऽपि हेतुभेदे सत्प्र
तिपक्षो हेत्वैक्ये विरुद्धरूपं हेत्वाभासांतरमित्युच्यते तदा यत्रान्वयिना हेत्वंतरेण प्रतिरोधस्त
त्र सत्प्रतिपक्षो यत्र तु व्यतिरेकिणा तत्र हेत्वाभासांतरं स्यादतो भेदकांतरमप्याह। साध्याभावेति।
वस्तुगत्या साध्याभावसाधके हेतावेव तत्र साध्यसाधकत्वभ्रम इति स्थापनावादिनं प्रति

५९

७.१.५

१२

भ्रमरूपासत्कि सूचकं विरुद्धस्येनत्वेवं सत्प्रतिपक्षस्येतिभावः। साध्याभावव्याप्येति। एवं साध्यवदन्य
त्वव्याप्यवान्पक्षः पक्षनिष्ठो साध्याभावसाध्यवदन्यत्वव्याप्यावपि वोध्यौ। अन्यतमत्वादिनानुगमा
न्मविभागव्याघातश्च सत्प्रतिपक्षव्यवहारोपयिकमन्येषां सत्प्रतिपक्षलक्षणमाह। अगृहीतेति
ना। नित्यत्वव्याप्यशब्दत्ववज्ज्ञानशून्यकालीनानित्यत्वव्याप्यकृतकत्वपरामर्शसत्वेपि सत्प्रतिप
क्षव्यवहाराभावात्कालीनान्तमुपस्थितिविशेषणं। गृहीताप्रामाण्यकनित्यत्वव्याप्यवत्ताज्ञा
नकालीनानित्यत्वव्याप्यकृतकत्वपरामर्शसत्वेपि तद्व्यवहाराभावादगृहीताप्रामाण्यकेति प्र
थमोपस्थितिविशेषणं तादृशकालीनानित्यत्वव्याप्यवत्तापरामर्शसत्वेपि तत्राप्रामाण्यग्र
हकाले तथाव्यवहाराभावादगृहीताप्रामाण्यकत्वं द्वितीयोपस्थितिविशेषणं व्यवहा
रमात्रोपयोगिनो निरुक्तरूपस्य प्रकृतानुपयोगः उपस्थितिघटितस्योक्तरूपस्य स्वरू
पसत एवोपयुक्तस्याभासतायामप्रयोजकत्वादित्यस्वरसं सूचयंत्यन्य इति। सत्प्रति

१२

पक्षस्य दूषकताबीजं प्रदर्शयति। अत्रेत्यादिना। सत्प्रतिपक्षस्य संशयजनकत्वं दूषकताबीजं न त्वनु
मितिप्रतिबंधकत्वं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वे मानाभावादिति रत्नकोश
कारमतं दूषयितुमुपन्यस्यति। अत्र केचिदित्यादिना। अनुमितिर्भवत्वेवेति। अनुमितिं प्रति
तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे मानाभावः कॢप्ततत्तदभावानुमितिसामग्रीभ्या
मेव तत्तदभावकोटिकसंशयानुमित्युपपत्तौ संशयानुमितिं प्रति उभयव्याप्यवत्तानिश्चयत्वे
नातिरिक्तहेतुताकल्पने प्रयुक्तगौरवाभावाच्चेति भावः ननु यद्युभयभासकसत्वे उभयभा
नं तदापि तादिदोषसत्वेपि पीतत्वशुक्लत्वोभयस्मृतावुभयोर्भानापत्तिरित्यत आह। फलबले
नचेति। तथा च तत्र पीतत्वसाक्षात्कारस्यैवानुभाविकतया शुक्लत्वग्रहेपि तद्रूपदोषस्य
प्रतिबंधकत्वं कल्पयित्वा पीतसाक्षात्कारसामग्र्या अधिकबलत्वमेवं दूरत्वदोषे सत्य
पि स्थाणुत्वपुरुषत्वयोः स्मृतौ संशयस्यैवोत्पादात्सामग्र्योः समबलत्वेनैव कल्प्यत इ

तिभावः। ज्ञानमात्रे। तादृशज्ञानत्वावच्छिन्ने विशेषे दोषविशेषाजन्ये। गौरवादिति। कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवादिति भावः। कथमनुमितिरिति। अनुमितेरपि तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रांतत्वादिति भावः। कथं तर्हि पर्वतो व्याप्यवत्तानिश्चयात्प्रत्यक्षिकः संशय इत्याशंक्य न भवत्येव तावद्यावत्तद्व्याप्यवत्तानिश्चये प्रामाण्यं न गृह्यत इत्याह। यत्र चेति। आश्रयासिध्यादीत्यादिना स्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिध्योः परिग्रहः। साध्याप्रसिध्यादीनामाधिक्यं निराकरोति। साध्याप्रसिध्यादयस्त्विति। आदिना साधनाप्रसिद्धिपरिग्रहः। केषांचिन्मतमाह। एवं वह्निमानित्यादिना। वदंतीत्यनेनास्वरससत्त्वबीजं तु नीलधूमे व्याप्तिसत्त्वात्कथं व्याप्यत्वासिद्धिः। न च तत्र व्याप्तिसत्त्वेपि नीलधूमत्वस्यानवच्छेदकतया तदवच्छेदेन व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति वाच्यं अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्य नीलधूमत्वेपि सत्त्वात्स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वाभावाद्व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि न तथासति पशुमान्सास्नादिमत

इत्यादावपि व्याप्यत्वासिध्यापत्तेः। सास्नाद्यपेक्षया गोत्वादिजाते लघुत्वेन सास्नादेः स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वाभावात्। अस्तु वा नीलधूमत्वादेः स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वाभावात्तदवच्छेदेन व्याप्त्यभावरूपा व्याप्यत्वासिद्धिर्न तु तस्या हेत्वाभासत्वं अनुमितिकारणीभूतव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात्। न च वह्निमदन्यावृत्तिप्रमेयवानिति प्रमेयत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्त्यवगाहिज्ञानादनुमित्यापत्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानस्यैव कारणतया तद्विरोधितया निरुक्तव्याप्यत्वासिद्धेर्हेत्वाभासत्वमिति वाच्यं तावताप्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वज्ञानस्य कारणत्वे तत्र स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वाभावग्रहस्याग्राह्याभावा[illegible]नावगाहितयाविरोधात्। तस्माद्व्यर्थविशेषणस्थलेन व्याप्यत्वासिद्धिर्हेत्वाभासः पुरुषस्त्वधिकेन निगृह्यत इति। साध्याभावादिरित्यादिना साध्यवदन्यत्वे पक्षस्य वृत्तिसाध्यादेश्च परिग्रहः। तद्धर्मिकतदभाववनिश्चयः। अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कंदि

मु-२१-१८

१२२

यजन्यतद्विशिष्टबुद्धेस्तदिंद्रिय

ततद्धर्मिकतदभावनिश्चय॰बाधबुध्युत्तरक्षणेलौकिकसंनिकर्षजन्यविशिष्टबुद्धेरनुभविकत्वादाहलौकिकसंनिकर्षजन्येति। नन्वेवं तदिंद्रियजन्यलौकिकबाधनिश्चयोत्तरं तदिंद्रियजन्यलौकिकविशिष्टबुध्यापत्तिरितिचेन्न अलौकिकत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदककोटावनिवेश्य तदिंद्रियजन्यलौकिकतदभावनिश्चयत्वेन प्रतिबंधकत्वोपगमात् तत्तदिंद्रियजन्योपनीतभानात्मकबाधनिश्चयोत्तरं तदिंद्रियजन्यलौकिकतद्विशिष्टबुध्युदयात्प्रतिबंधकतावच्छेदककोटौ लौकिकत्वस्य निवेशा॰न चलौकिकतदिंद्रियजन्याभावप्रमास्थले तदधिकरणे प्रतियोगिनोऽसत्वादेव न तद्विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षापत्तिरित्यलं प्रतिबध्य तथाविध प्रतिबंधकभावेनेति वाच्यं यत्र प्रतियोग्यधिकरण एव संनिकृष्टाधिकरणांतरवृत्तौरभावस्यलौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपो दोषेण जनितस्तदुत्तरं तदधिकरणे प्रतियोगिनो लौकिकप्रत्यक्षापादनात् तत्राभावलौकिकप्रत्यक्षजनकदोषस्य प्रतिबंधकत्वादेव नेयमा

१२२

पत्तिः॰अन्यथा अभावारोपोत्पत्तिक्षणे प्रतियोगिप्रत्यक्षापत्तिरिति तु न यत्र विशदवस्थदोषेणाभावलौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपस्तदुत्तरं प्रतियोगिप्रत्यक्षापादनात् यत्राभावलौकिकप्रमासमकालं तद्वितीयक्षणे वा तदधिकरणे प्रतियोगिप्रकारकानुभूयमानारोपजनकदोषसमवधानं तत्राभावप्रमोत्तरं प्रतियोगिनो लौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपापादनवारणाय वेंद्रियभेदेन तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावोपगमात् तदंशे स्वोनपीतो वंशो नोरग इति निश्चयेपि पित्तमंडूकवसांजनादोषवशाच्छंखः पीतः अयमुरग इत्यारोपोदयात्तत्र व्यभिचारवारणायाहदोषविशेषेति दोषसामान्याजन्यत्वनिवेशे भ्रममात्रस्यैव बाधाप्रतिबध्यत्वापत्तिरतो विशेषेति तथा च पित्तमंडूकवसांजनादिदोषान्विशिष्यापादाय तदजन्यं प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयमिति भावः॰न च पीतद्रव्यात्मकदोषाजन्यत्वनिवेशो व्यर्थः॰शंखः पीत[illegible]ति मन्न

[त्वादलौकिक]

आरोपोपगमेन तदंशे लौकिकत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदके निवेशादेव तत्र व्यभिचारवारणादिति
वाच्यं पीतद्रव्यस्यांतरानवस्थानदशायामपि तत्पीतिम्नः शंखादौ प्रत्यक्षोदये न स्मर्यमाणारो
पस्यैव तत्र नवीनैः स्वीकारात्तदंशे तस्यालौकिकत्वात् तथा सति शंखः पीत इति प्रत्यक्षोत्तरं पीतं
साक्षात्करोमीति साक्षात्कारित्वग्रहानुपपत्तिस्तद्व्यंजकलौकिकविषयतायास्तत्राभावादिति तु
न लौकिकविषयताया इव दोषविशेषजन्यत्वस्यापि साक्षात्कारित्वव्यंजकत्वात् अन्यथा य
मुरग इति स्मर्यमाणारोपे साक्षात्कारित्वग्रहानुपपत्तेः शंखो न पीत इत्यादि तदिंद्रियजन्य
बाधबुध्युत्तरं पित्तादिदोषवशात्तदिंद्रियजन्यः शंखः पीत इत्यारोपोप्यनुभवसिद्धस्त
दा पूर्वोक्तेंद्रियभेदभिन्नप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावेपि दोषविशेषाजन्यत्वं प्रतिबध्यताव
च्छेदके निवेशनीयमिति ध्येयं ननु बाधप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकान्यत्वस्य नि
वेशो बाधनिश्चयोत्तरं लौकिकसंनिकर्षजन्यसंशयापत्तिरिति चेन्न भूतलं घटवदित्या

कारकलौकिकप्रत्यक्षोत्पत्तिकाले स्वातंत्र्येण कथंचिदुपस्थितघटाभावादेर्भूतले प्रकारताया
भानवारणाय समानधर्मितावच्छेदककोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विपरीतकोटिभान
प्रतिबंधकत्वमवश्यमंगीकरणीयं तथा च बाधनिश्चयोत्तरमपि नापत्तिर्लौकिकसंनिक
र्षजन्यसंशयस्य तत्कोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधिकायाः सत्वेन विपरीतकोटिभा
नासंभवात् तर्हि क्वापि लौकिकसंनिकर्षजन्यसंशयो न स्यादिति चेदोम् ज्ञानप्रत्यासत्त्यैव
पूर्वोपस्थितकोट्योर्भानसंभवादिति। यत्तु संशयपूर्वं तत्कोट्यंशे लौकिकसंनिकर्षसत्वे क
थं संशयस्य न लौकिकत्वं कथं वा तत्र संशये विपरीतकोटिभानं तत्कोटिलौकिकप्रत्यक्षसा
मग्र्याः प्रतिबंधिकायास्तत्र सत्वादिति तन्न तत्र लौकिसंनिकर्षसत्वेपि संशयजनदूरत्वाक
दिदोषस्य लौकिकप्रत्यक्षप्रतिबंधकसत्वेन लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यभावादुभयोपपत्ते
रित्यन्यत्र विस्तरः। कस्यचिन्मतं दूषयति। नत्विति। इतिमुक्तमित्यनेनान्वयः। नन्वेवं बाध

निश्चयकाले संसृष्टत्वज्ञानाभावादेवानुमित्यभावोपपत्तौ बाधनिश्चयस्यानुमितिविरो
धित्वमिति हेत्वाभासत्वं न स्यादत आह। तद्विरोधितयेति। अनुमितिकारणीभूतसाध्यसंस
ष्टत्वज्ञानविरोधितयेत्यर्थः। नन्वप्रसिद्धसाध्यकानुमितिः कुत्रापि न भवत्येवेत्यत आह। सा
ध्यसंशयेति। ननु संशयशून्यकालेपि सिषाधयिषाकालीनसाध्यनिश्चयात्मकं साध्य
संसृष्टत्वज्ञानमस्त्येवेत्यत आह। आदीति। आदिना सिषाधयिषाकालीनसिद्धिपरिग्र
हः। न च संशयान्तरोत्पत्त्यैवानुमितिरिति वाच्यं सति विशेषदर्शने संशयायोगात्। पक्षवि
शेष्यकसाध्याभाववज्ज्ञानप्रमात्वनिश्चयोनुमितिप्रतिबन्धकस्तदभावः कारणमतस्ता
प्रमा दृशप्रमात्वमेव बाध इति प्राचीनमतं दूषयति। एवमिति। तज्ज्ञानमपि। प्रमात्वनिश्चयो
पि। मानाभावादिति। ग्राह्याभावानवगाहिनस्तादृशज्ञानस्य विरोधित्वे मानाभावादि
त्यर्थः। ननु पक्षे साध्याभाववज्ज्ञानेपि तत्राप्रामाण्यज्ञानकाले नुमितेरुदयान्न साध्याभावज्ञा

नं प्रतिबन्धकम्। अस्मन्मते तु तदा साध्याभावज्ञाने प्रमात्वनिश्चयाभावादेवानुमित्युत्पत्तिरत आह।
गौरवादिति। तथा च तत्रानुमितिनिर्वाहाय संशयनिश्चयसाधारणाप्रामाण्यज्ञानाभावं प्रति एव
बन्धकतावच्छेदककोटौ निवेश्यते न तु पक्षविशेष्यकसाध्याभाववज्ज्ञानप्रमात्वनिश्चयत्वेन प्रति
बन्धकत्वं गौरवादित्यर्थः। यत्र पक्षे साध्याभाववज्ज्ञानमस्ति न तु तत्राप्रामाण्यज्ञानं न वाप्रामाण्य
ज्ञानं तत्रानुमितिर्न भवत्येवेति भावः। साध्याभाववत्पक्षघटितप्रमात्वविषयकत्वेनुमितिप्र
त्व ति[illegible]बन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वात्तस्याभासत्वं दुर्वारमिति तु न प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादे
रिव तादृशविशिष्टान्तरघटितत्वेनाभासत्वायोगादिति। ननु अगृहीताप्रामाण्यकसाध्याभावनि
श्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे प्रथमोपस्थितप्रमात्वनिश्चय एव तथा स्यादत आह। अन्यथेति। सत्प्रति
पक्षादौ वित्यादिना सिध्यादिपरिग्रहः। प्रतिबन्धकतापत्तेरित्यस्यानुमित्यादावित्यादिः। न
नु साध्याभाववज्ज्ञानप्रमात्वज्ञानेनुमितिप्रतिबन्धस्तदभावे तु नेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमात्वज्ञा
नस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं अत आह [illegible] तथा चानुमितिं तत्का

रणज्ञानान्यतरं प्रति साक्षात्प्रतिबंधकीभूतज्ञानविषयत्वाभावान्न साध्याभावज्ञाने प्रमात्वे
हेत्वाभास इति भावः॥व्यभिचारज्ञानादेरित्यादिना॥सिद्धिज्ञान परिग्रहः॥भेदादिति।तथा च
बाधस्थले सिद्धिव्यभिचारान्यतरनियमेपि बाधज्ञानस्य व्यभिचारादिविषयकत्वाभावेन
तस्य हेत्वाभासांतरत्वमिति भावः॥न च हेतुमान्पक्षः साध्याभाववानित्याकारक एव बाध
ग्रहः कुतो न भवति सामग्रीसत्वात्।तथा च व्यभिचारज्ञानात्मिकैव बाधबुद्धिरिति वाच्यं प

रामर्शात्मकाव्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबंधकसत्वेन बाधबुद्धेर्व्यभिचारविषयकत्वासंभवा
त्।एकत्र हेतौ व्यभिचाराव्यभिचारविषयकैकनिश्चयासंभवाच्चानचायोगोलकपक्षकधूम
साध्यकवह्निहेतुके बाधलौकिकप्रत्यक्षवव्यभिचारलौकिकप्रत्यक्षमपि व्याप्तिनिश्च
ये सत्यपि भविष्यतीत्यत आह।किं चेति।अकिंचित्कर इति।व्यभिचारज्ञानं हि अनुमितौ
न साक्षात्प्रतिबंधकं किंतु परामर्श[illegible] प्रतिबंधद्वारा।तथा च परामर्शोत्तरकालीनव्यभि

चारज्ञानमकिंचित्करमिति तत्र बाधबुद्धिरेव प्रतिबंधिकेति भावः॥व्यभिचाराद्यसंकीर्णमपि
बाधं प्रदर्शयति।एवमित्यादिना।बाधस्यैवेति।तत्र पक्षे हेतुसत्वेन स्वरूपासिद्धेः प्रतियोगिव्य
धिकरणसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपस्य व्यभिचारस्य चाभावादिति भावः॥बाधतव्याप्यभिन्ना
[illegible]ये हेत्वाभासा तव्याप्या अपि तन्मध्य एवांतर्भवंतीति पाठः॥बाधः साध्याभावविशिष्टप
क्षादिः तव्याप्यः सत्प्रतिपक्षः तद्भिनाः व्यभिचारविरुद्धासिद्धास्तव्याप्यानां तत्रैवांतर्भाव
इत्यर्थः।[illegible]।व्यभिचारादेरिव व्यभिचारादिव्याप्यस्यापि व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकज्ञा
नविषयत्वेन पंचहेत्वाभासानंतर्गतत्वेन स्यातिरिक्तहेत्वाभासत्वं स्यादित्यर्थः।न प्रति
बंधक इति।साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वे मानाभावादि
ति भावः॥दूषकतावीजस्य भिन्नतयेति।साधारस्याव्यभिचारभाने विरुद्धस्य सामानाधि
करण्यग्रहे प्रतिबंधकत्वादिति भावः॥असाधारण्यघटकं सपक्षात्वनिश्चयगर्भं न तु सा

१२६

ध्यवत्त्वमात्रमित्याह। सपक्षेति। एवमग्रेपि सपक्षविपक्षत्वयोर्निश्चयनिवेशस्य फलमाह।
शाब्दरित्यादिना। पूर्वमुक्तमिति। असाधारणः साध्यासमानाधिकरण इत्यादिनोक्तमित्य
र्थः। केवलान्वयिपक्षक इतीति। अत्र पक्षता साध्यसंशयरूपा ग्राह्या तेन सर्वमभिधेयं प्र
मेयत्वादित्यादौ यदा सिद्धिः सिषाधयिषा च तदा साध्यनिश्चयसंभवेन सामानाधिकर
ण्यघटितव्याप्तिग्रहसंभवात्तस्य सद्धेतोरलक्ष्यतया सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिध्य
भावस्य तदा केवलान्वयित्वेपि तत्र नातिव्याप्तिः। अनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वमुपपाद
यति। सर्वमभिधेयमित्यादिना। सर्वस्यैव पक्षात्सामानाधिकरण्यग्रहस्थलाभावादिति
संशयोत्पत्तिक्षणे निश्चयवारणाय निश्चयं प्रति संशयसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वस्यावश्यं
वाच्यतया प्रकृते सर्वत्र साध्यसंदेहसत्वे तत्पूर्वं तत्सामग्र्याः सत्वे साध्यनिश्चयस्य कुत्रा १२६
प्यसंभवेन व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टधूमत्वादिरूपव्याप्तिग्रहानुत्पादा

न्न तत्रानुमितिरित्यनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वमिति भावः। क्षतेरभावादिति। तदानीमपि
केवलान्वयिपक्षताकत्वरूपस्यानुपसंहारित्वस्य क्षतेरभावादित्यर्थः। तथा च तत्रानुपसं
हारित्वस्य सत्वात्तस्य व्याप्तिज्ञानानुत्पादप्रयोजकत्वाभावाद्धेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति
भावः। न च संशयसामग्र्याः सत्वात्कथं पक्षैकदेशे साध्यनिश्चय इति वाच्यं सर्वत्वधर्मिताव
च्छेदकसंशयसामग्रीसत्वेपि घटत्वादिधर्मितावच्छेदकक साध्यनिश्चयोत्पादे बाधका
भावात् समानप्रकारकत्वेनैव विरोधात् समानविषयत्वेन प्रतिबंधकत्वेप्याह। स्तु वेति। अ
तस्य। सहचाराग्रहस्यैतस्य स्वरूपत एव विरोधित्वेन तज्ज्ञानस्यानुमित्यनुत्पादप्रयो
जकत्वाभावादिति भावः। न च तत्र सहचाराग्रहप्रयोजकः संशय एव हेत्वाभासस्तस्यापि
स स्वरूपतं एव विरोधित्वात्। न च संशयविषयस्य साध्याभावविशिष्टपक्षादेरेव तत्राभा
सत्वमिति वाच्यं सर्वमभिधेयमित्यादौ अभिधेयत्वाभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धेरित्यन्य

ति त्र विस्तरः। तदर्थ इति। तेन साधारणे नातिव्याप्तिरिति भावः। धूमप्रागभाववत्वेति। तस्य व्याप्य
तावच्छेदकीभूतधूमत्वघटितत्वेन तत्संग्रहो न स्यादिति भावः। तस्य स्वाविषयकप्रतीतिवि
षयत्वरूपस्याघटितत्वाभावाद्धर्मांतरेति। न च नीलधूमत्वस्यापि तादृशधर्मांतराघटित
त्वमस्त्येव धूमत्वस्य नीलधूमत्वभिन्नत्वाभावादिति वाच्यं स्वाविषयकप्रतीतिविषय
त्वस्य स्वपर्याप्त्यवच्छेदकतानिरूपकप्रकारतानिरूपितावच्छेदकतापर्याप्त्यनधि
करणत्वपर्यवसितस्य तदर्थत्वात् शुद्धधूमत्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकप्रकार[illegible]त्वनी
लत्वादिविशिष्टधूमत्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकप्रकारतयोर्भेदात् नन्वेवं वह्निमदन्या
वृत्तित्वस्य वह्निव्याप्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिः तस्य वह्नित्वरूपतादृशधर्मांतरघ
न टितत्वात् धूमान्यान्यत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तिर्भिन्नधर्मांतरस्य विशेष्यविधया
घटकत्वविवक्षणस्याशक्यत्वात् इति चेन्न वह्नित्वस्य वह्निमदन्यावृत्तित्वाव्यापकत्वा
स्वसमानाधिकरणपदेन स्वव्यापकस्य विवक्षितत्वात्।

तस्य धूमत्वस्य धूमान्यान्यत्वव्यापकत्वाद्युक्तदोषासंभवात् स्वव्यापकत्वं च धर्मांतर
स्व स्यैव घटकसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वेन अन्यथा धूमालोकान्यतरत्वस्य वह्निव्याप्य
तावच्छेदकतापत्तेः धूमत्वालोकत्वयोः प्रत्येकमन्यतरत्वाव्यापकत्वादिति। विरुद्धयोः
परामर्शहेत्वोरित्यत्र विरुद्धयोर्हेत्वोः परामर्श इति भ्रमवारणायाह। स्वसाध्येति। स्व
सत्प्रतिपक्षत्वे नाभिमतो हेतुस्तत्साध्यस्य विरुद्धो यः साध्याभाव इत्यर्थः। ननूत्पत्ति
गध कालीनघटे त्यादिमूलोक्तमयुक्तं तत्र पक्षे घटे घटत्वशून्यत्वाभावादत आह। पक्षता
वच्छेदकेति। कालस्येव देशस्यापि पक्षतावच्छेदकत्वे बाधसंभवात्तदप्रदर्शनेन मू
लस्य न्यूनतां परिहर्तुमाह। एवमिति। बाध्यमिति। तत्र पक्षे वृक्षे संयोगवत्वेपि पक्ष
तावच्छेदकमूलावच्छेदेन संयोगाभावादिति भावः॥ ॥इत्यनुमानं समाप्तम्॥
॥श्रीरस्तु॥ भारतीरमणाय वल्लवीरमणाय देवाय नमः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अवसरसंगतिमभिप्रेत्याह। उपमितिमिति। अवसरश्चात्र प्रतिबंधकीभूतशिष्यजिज्ञासा
निवृत्तौ सत्यामवश्यवक्तव्यं। तत्र। गवये। सादृश्यदर्शनं। सादृश्यप्रत्यक्षं। तदुपकरण
मिति। नवीनमतेनैतत्। अतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधः करणमिति देशवाक्यार्थस्म
रणं व्यापारः सादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनं सहकारीति संप्रदायमतं तु सहकारितयाव
श्यकसादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनस्यैव करणत्वं युक्तमित्युपेक्षितं। स्मरणं जायत इति।
सादृश्यविशिष्टपिंडदर्शस्योद्बोधकविधयातिदेशवाक्यार्थस्मारकत्वादिति भावः
। तदेव व्यापार इति। एतेन सादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनोत्तरं यत्रातिदेशवाक्यार्थशा
ब्दबोधस्तत्रातिदेशवाक्यार्थस्मरणापेक्षाभावान्नातिदेशवाक्यार्थस्मृतिव्या
पारकं सादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनं करणं किंतु सादृश्यज्ञानमात्रं करणं विशेष
णज्ञानविधया तज्जन्यमतिदेशवाक्यार्थज्ञानं सादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनं चोभ

यव्यापार इति कस्यचिन्मतं प्रत्युक्तं [illegible]। यत्र सादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनोत्तरमतिदे
शवाक्यार्थशाब्दबोधस्तत्रोपमित्यनभ्युपगमात् किंतु तदुत्तरं पुनः सादृश्यविशिष्ट
पिंडदर्शनं ततोतिदेशवाक्यार्थस्मरणं तदुत्तरमेवोपमितिरिति भावः। गवयो गवयप
दवाच्य इति ज्ञानं जायत इति। एतेनोपमितिर्न प्रमित्यंतरं किंतु शाब्दबोधात्मिकेव गोस
दृशो गवयपदवाच्य इत्यत्र सदृशपदेनोपस्थित सादृश्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वग्रह
स्य गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारकस्यैवोपमितिस्वरूपत्वादित्यपास्तं गवयत्वा
वच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वविषयिण्या उपमितेर्गवयपदजन्यगवयत्वविशिष्टोपस्थि
तिं विना शाब्दबोधरूपत्वासंभवादिति। न च गोसादृश्यस्य गवयत्वस्य च प्रत्यक्षेणोपस्थि
तौ कथं गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वोपमितिर्न तु सादृश्यावच्छेदेनेति वाच्यं।
उपस्थितेस्तौल्येपि गवयत्वजात्यपेक्षया गोसादृश्यस्य गौरवज्ञानेन तदवच्छेदेन

गवयपदवाच्यत्वोपमितेरनुदयात् गवयपदाज्ञे[illegible]त्वप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तेश्च तत्प्रका
रकशाब्दबोधेन तदवच्छेदेन शक्तिग्रहस्य हेतुत्वात् न च द्रव्यत्वविशिष्टसादृश्यज्ञानाद्गवय
त्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वोपमितेरनुदयात्तद्धर्मविशिष्टसादृश्यज्ञानं तद्धर्मावच्छे
देनोपमितिजनकं वाच्यं तथा च यदा गवयत्वादिजात्यनुपस्थितिस्तदा सादृश्यस्य सं
स्थानादिगुरुधर्मविशिष्टग्रहात्तदवच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वोपमित्यापत्तिरिति वा
च्यं इष्टापत्तेः तस्याः भ्रमत्वेन तादृशगुरुधर्मावच्छेदेन गवयादिपदवाच्यत्वासाध
गुण कत्वादिति। इदमुपलक्षणं वैधर्म्यविशिष्टपिंडदर्शनं करणं जलादिविधर्मवती पृथि
वीत्यतिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापारः पृथिवीत्वावच्छेदेन पृथिवीपदवाच्यत्वोपमितिः
फलमित्यपि बोध्यं ननूपमानस्य प्रमाणांतरत्वे मानाभावः न च प्रत्यक्षादिप्रमि
तिविजातीयप्रमितिकरणत्वात्तस्य प्रमाणांतरत्वं उपमितेः प्रत्यक्षादिप्रमितितो

विजातीयत्वाभावादिति चेन्न चक्षुरादिव्यापारविगमेपि उपमितेरुत्पादेन चाक्षुषादित्वा
संभवात् नवा मानसत्वं मानसोत्तरमनुत्पद्यमानाया उपमिनोमीति प्रतीतेर्विषयत्वात्
उपमित्युत्तरं साक्षात्करोमीति प्रतीतेरनुदयेन तत्र प्रत्यक्षत्वसत्वे प्रमाणाभावाच्च अ
स न्यथानुमितेरपि मानसत्वापत्तेः नाप्यनुमितिः व्याप्त्यादिज्ञानं विनाप्युदयात् न शा
ब्दं पदज्ञानाजन्यत्वात् न स्मृतिरनुभूतार्थस्य स्मरणायोगादिति संक्षेपः॥ ॥
इत्युपमानम्॥ ॥ उपजीव्योपजीवकभावसंगतिमभिप्रेत्याह मूले। पदज्ञानन्त्वि
ति। एवकारार्थस्य मूलस्थतुशब्दस्य व्यवच्छेद्यं स्पष्टयति मुक्तावल्यां। न तु ज्ञायमानमिति। मौ
विजातीय निःश्लोकादावित्यादिना द्वित्वादिबोधकहस्तचेष्टादेः संग्रहः। अन्यथा पदार्थज्ञानमात्र
स्यव्यापारत्वे। तत्रापि। पदजन्यपदार्थोपस्थितावपि घटकत्वं सप्तम्यर्थः। अन्यथा इत्ये
त्यस्यानुपादाने। ननु वृत्तिर्यदि शक्तिस्तदा गंगापदात्तीरादेर्बोधो न स्यात् शक्त्या पदजन्य

१२८

(59)

नीरोपस्थितेरभावात् अत आह। वृत्तिश्चेति। अन्यतरसंबंधः। अन्यतरात्मकः संबंधः। अत्रैव। पदजन्यपदार्थोपस्थितौ च। सा चेति। यद्यपीश्वरेच्छाया ऐक्यात् इत्थं शब्दात् इत्थंबोधव्य इतीश्वरेच्छापरे पीत्यतिप्रसंगः। एवं गंगापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकेच्छायास्तीरेपि सत्वाच्छक्त्यैव तीरबोधोपपत्तेर्लक्षणोच्छेदापत्तिस्तथापि गंगादिपदवाच्यत्वव्यवहारस्य नीरादिभिन्नेऽभावात् गंगादिपदजन्यबोधविषयत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेनैवेश्वरेच्छैव गंगादिपदानां शक्तिः तीरादिनिष्ठविशेष्यतायाः गंगादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितत्वेपि न तस्यास्तादृशविषयतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वं पितुः श्वशुरत्वविषयतात्वेनेति नातिप्रसंगो न वा लक्षणोच्छेद इति। आधुनिके नाम्नि। आधुनिकैः पित्रादिभिरेकादशे हनि संकेतिते नाम्नि। इतीश्वरेच्छा या इति। एकादशाहकालीनपित्रुच्चारणविषयनामत्वेन सामान्यरूपेणेत्यर्थः। आधुनिकसंकेति

ते तु। आधुनिकमात्रसंकेतिते नदीवृध्यादिपदे तु संप्रदायमतेऽस्वरसं हृदि निधाय नवीनमतं प्रदर्शयति। न व्याप्त्यैवेति। न शक्तिरिति। तथा सत्याधुनिकसंकेतितान्नघुणादिपदाच्छाब्दबोधो न स्यादिति भावः। मतद्वयेप्यपभ्रंशात्मकगगर्यादिपदे शक्तिभ्रमादेव बोध इत्यवधेयं। व्याकरणादिति। भूसत्तायां वर्तमाने लडित्यादिव्याकरणादित्यर्थः। लाघवादिति। कृतित्वजातेः शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः। न च कर्तुरनभिधानादिति। अनभिहित इत्यधिकारीयेण कर्तरि तृतीयेत्यनेनानभिहिते कर्तरि तृतीयाविधानादिति भावः। तत्र। तृतीयायां। तंत्रत्वात् प्रयोजकत्वात् ननु कर्तृगतसंख्याभिधान एव किं प्रयोजकमित्याशंक्य तत्प्रयोजकं दर्शयति। संख्याभिधानेति। चैत्रः पचति तंदुलइत्यादौ कर्मत्वादिलाक्षणिकप्रथमांतपदोपस्थाप्यतंदुलादिव्युदासायाह। कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इति। ननु चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्रास्याते नैकत्व... संख्याया

(60)

श्चैत्रेन्वयः स्यात्कर्मत्वाद्यनवरूद्धत्वात्प्रथमांतपदोपस्थाप्यत्वाच्च किंच पक्वमन्नं भुज्यत
इत्यादावन्नादौ संख्यान्वयानुपपत्तिः पाककर्मत्वस्यान्नेऽन्वयेन कर्मत्वाद्यनवरूद्धत्वाभा
वादत आह। कर्मत्वादीत्यस्येति। तथा च कर्मत्वपदमितरं अनवरुद्धत्वं च विशेषणतया
विवक्षितं वस्तुत इतरस्यापि न विवक्षा अविशेषणत्वमात्रस्य विवक्षितत्वात् अविशेषण
त्वं प्रकारताशून्यत्वं तस्य च शाब्दबोधात्पूर्वं चैत्रादावपि सत्वाच्चैत्र इव मैत्र इत्यादौ चै
त्रेपि संख्यान्वयापत्तिः न च चैत्रीयसादृश्यमित्यवांतरवाक्यार्थबोधस्य पूर्वं सत्वात्कथ
मविशेषणत्वं चैत्रस्येति वाच्यं यत्र खलेकपोतन्यायेन बोधस्तत्र चैत्रीयसादृश्यमित्य
वांतरवाक्यबोधस्य पूर्वमभावादतो विशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वपर्यंतानुधावनं न
च चैत्र एव पचति चैत्रश्चैत्रं पश्यतीत्यादावेवकारार्थ अन्यस्मिन्कर्मत्वादौ च चैत्रस्य
विशेषणत्वात्कथं तत्र संख्यान्वय इति वाच्यं विशेषणत्वमात्रेण तात्पर्याविषयत्वस्य

विवक्षितत्वात् चैत्रस्योक्तस्थले विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यां तात्पर्यविषयत्वात्तत्र संख्या
न्वयोपपत्तिः यदि च चैत्र इव मैत्र इत्यादौ यदा चैत्रादेर्न विशेषणत्वतात्पर्यविषयत्वं तदा चैत्रे
पि संख्यान्वयापत्तिः न च शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वान्नैवमिति वाच्यं नानार्थातिरि
क्तस्थले शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावादित्युच्यते तदा विशेषणत्वमात्रप्रयो
जकं प्रथमांत तत्तत्पदानुपस्थाप्यत्वमत्र बोध्यं। न विशेषणत्वतात्पर्यं। न विशेषणत्व
मात्रतात्पर्यं तथा च तंदुलं पचतीत्यादौ यदा विशेषणत्वे मुख्यविशेष्यत्वाभ्यां तंदुलबो
धे तात्पर्यं तत्र तंदुलत्वे संख्यान्वयवारणाय प्रथमांतेत्यादीति भावः इदमुपलक्षणं चै
त्रेण सुप्यत इत्यादौ धात्वर्थस्वापादौ संख्यान्वयवारणाय प्रथमांतपदोपस्थाप्यत्व
स्यावश्यकत्वात् द्वितीयदलस्य प्रकारांतरेण प्रयोजनं वक्तुमन्यथा प्रथमदलार्थमा
ह। यद्वेति। चैत्रादेर्वारणमिति। तस्य सादृश्ये विशेषणत्वादिति भावः। द्वितीयांतपदो

(61)

परस्थाप्यत्वादिति। प्रथमांतपदोपस्थाप्यत्वाभावादित्यर्थः अत्र कल्पे चैत्र एव पचतीत्यादौ
चैत्रे संख्यान्वयोपपादनं सुधीभिर्विभावनीयं इदं त्ववधेयं संख्यान्वयबोधं प्रति न स्वातंत्र्ये
ण प्रथमांतपदोपस्थाप्यत्वं हेतुः आख्यातेन भावनानवगाहि संख्याबोधस्य क्वाप्य
जननात् संख्यान्वयबोधस्य व्यापकभावनान्वयबोधत्वावच्छिन्नहेतुभूततादृशप्रथमां
तपदोपस्थाप्यत्वरूपकारणविरहेणैव प्रथमांतपदानुपस्थाप्ये संख्यान्वयापत्त्यसं
भवात् न च निरुक्तप्रथमांतपदोपस्थाप्यत्वस्य जन्यतावच्छेदकं भावनान्वयबोधत्वं सं
ख्यान्वयबोधत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविनिगमनाविरहः संख्यामविषयीकृत्यापि भावना
न्वयबोधस्यानुभवसिद्धतया भावनान्वयबोधत्वस्य च जन्यतावच्छेदकत्वावश्यकत्वे सं
ख्यान्वयबोधत्वस्य तथात्वे मानाभावात् लकारसामान्यस्य व्यापारोर्थ इति मीमांस
कमतं दूषयति। गौरवादिति। जन्यत्वादिघटितस्य व्यापारत्वस्य यत्नत्वजात्यपेक्षया

गुरुत्वादिति भावः ननु नाख्यातस्य यत्नार्थकत्वं रथो गच्छतीत्यादौ तदभावेप्याख्यात
पदप्रयोगादत आह। रथ इति। रथो गच्छतीत्यादौ गमनानुकूलव्यापारस्य न बोधः किं
तु गमनाश्रयत्वस्येति नवीनमतमाश्रित्याह। आश्रयत्वे वेति। लक्षणा। निरूढलक्षणा।
कचित्तथैव पाठः चक्षुर्जानातीत्यादौ व्यापारे जनकत्वे वा लक्षणास्वीकाराज्जानाती
त्यादावाख्यातस्याश्रयत्वस्य लक्षणानियमो न संभवतीत्यत आह। आदीति। आदिने
४ छतीयतत इत्यादेः संग्रहः। इदमत्र बोध्यं तंदुलं पचति चैत्र इत्यादौ कर्मत्वं द्वितीयार्थः त
त्र तंदुलस्याधेयतयान्वयः कर्मत्वस्य पाके पाकस्याख्यातार्थकृतौ तस्याश्चैत्रे इति तंदु
लकर्मकपाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति बोधः। चैत्रेण पच्यते तंदुल इत्यत्र कृतिस्तृती
यार्थः तस्यामाधेयतया चैत्रादेरन्वयः तस्याश्च धात्वर्थे पाके तस्यात्मनेपदार्थे फलेन
स्य चाश्रयतासंबंधेन तंदुल इति चैत्रवृत्तिकृतिजन्यपाकजन्यफलाश्रयस्तंदुल इत्य

न्वयबोधः। कृतां तु कर्तृकर्मवाचार्थत्वे चैत्रः पक्ता तण्डुलः पक्व इत्यभेदान्वयानुरोधान्नामार्थयोर्भेदा
न्वयस्याव्युत्पन्नत्वादित्यन्यत्र विस्तरः। तथोक्तमिति। उपमाननिरूपणावसर इति शेषः। शक्ति
ग्रह इति। भवतीति शेषः। कोशेन व्युत्पादितेति। गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु त
द्वति इति कोशस्योभयत्र शक्तिग्राहकत्वादिति भावः। लाघवादिति। नीलादिमत्त्वापे
क्षया नीलत्वादिजातेर्लघुतया शक्यतावच्छेदकत्वादित्यर्थः। नीलादिविशिष्टे तु लक्ष
णेति। गुणवचनान्मतुपो लुगिष्ट इति स्मरणाल्लुप्तेन मतुबैव विशिष्टार्थसंभवेलं लक्ष
णयेत्यपि वदंति। तत्। घटानयनं ननु व्यवहारेणानयनादिनानुमिते घटानयनादि
ता धर्मिककार्यज्ञाने पदानां कारणत्वं लाघवात् पदत्वावच्छेदेनैव गृहीतं एवं च साक्षात्प
रंपरया कार्यत्वान्वितविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति पदत्वेन कारणतेति कार्यका
रणभावः पर्यवसितः इयमेव कार्यान्विते पदानामानुभाविकी शक्तिः एवं च कार्यत्वा

न्वितविषयकशाब्दत्वव्यापकीभूतकार्यताविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजनककार्यतावाचकलिङादिप
दाभावात्कथं कोशादितः शक्तिग्रह इति प्राभाकराक्षेपं तन्मतदूषणेन दूषयितुं तन्मतसिद्धमर्थं द
र्शयति। इत्थं चेत्यादिना। एतेन स्मारकशक्तिप्रसंगे आनुभाविकशक्तिप्रदर्शनमनुचितमित्या
शंका निरस्ता ननु भूतले नीलो घट इत्यादितः कार्यताविषयकबोधापत्तिः तत्र तादृशपदानां
सामर्थ्यावधारणादिति त्वयैवोक्तत्वादित्यत आह। कार्यताबोधं प्रतीति। सामर्थ्यात्तदभावा
दिति। कार्यताबोधं प्रति पदानां स्वजन्यकार्यतोपस्थितिद्वारा हेतुत्वं घटादिपदानां कार्यत्वानु
भवं प्रति हेतुत्वेपि घटादिपदेषु कार्यत्वस्मारकशक्त्यभावेन स्मारकशक्त्या कार्यत्वोपस्थापकलि
ङादिपदाभावान्न भूतले घट इत्यादितः शाब्दबोध इति भावः। लाघवेनेति। कार्यत्वान्वितघटशाब्द
त्वापेक्षया घटशाब्दत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे लाघवेनेत्यर्थः। अतएव। कार्यत्वविषयकबोधं प्र
ति पदानां हेतुत्वादेव। न त्वकारणत्वेन। सुखदुःखयोः कारणत्वेन। तद्धेतुतया। तादृशशाब्दबोधे

हेतुतया। व्यभिचारादिति। घटादिपदैः कार्यताविषयक एव बोधो जन्यत इति नियमे व्यभिचारादित्यर्थः कार्यत्वाविषयकबोधस्यापि चैत्रपुत्रस्ते जात इत्यादिपदैर्जननादिति भावः। अध्याहार्यमिति। तथा च तत्रापि लोडादिजन्यकार्यत्वोपस्थितेः सत्वेन कार्यताविषयकबोधस्यैवोत्पादान्न तादृशनियमे व्यभिचार इति भावः। तदभावाच्चेति। तं पश्येत्यादिकार्यतावोधकपदाध्याहारासंभवाच्चेत्यर्थः। भट्टमतं प्रक्षिपन्स्वमतमुपसंहरति। इत्थं चेति। लाघवादिति। अन्वितघटे शक्तिकल्पनापेक्षया घटमात्रे तत्कल्पने लाघवादित्यर्थः। यवपदस्येत्यस्य देहलीदीपन्यायेनान्वयः। तत्र हि तादृशवृद्धव्यवहारेण कंगौ दीर्घशूके वा यवपदस्य शक्तिरिति संदेहे सति हि यवपदस्येति वाक्यशेषाद्दीर्घशूके शक्तिर्निर्णीयत इत्यन्वयः। नन्वस्तु यवपदस्य वाक्यशेषेण दीर्घशूके शक्तिः कंगावपि शक्तिसत्वे बाधकाभाव इत्यत आह। नानाशक्तीति। कथं तर्हि हर्यादिपदे नानाशक्तिकल्पनेत्यत आह। हर्यादिपदे त्विति। विनि

वि निगमनेति।

गमकाभावादिति। तत्र कोशस्योभयत्र तुल्यत्वात्प्रकृते च वाक्यशेषस्यैव विनिगमकत्वादिति भावः। आख्यातस्य यत्नार्थकत्वमिति। न च विवरणस्य कथं शक्तिग्राहकत्वं तद्वाचकपदाभावादिति वाच्यं आख्यातं यत्नत्वविशिष्टे शक्तं यत्नत्वविशिष्टशक्तकरोतिप्रतिपादितार्थप्रतिपादकत्वादित्यनुमानविधया तस्य शक्तिग्राहकत्वात्। प्रसिद्धपदस्येति। प्रसिद्धार्थकपदस्येत्यर्थः। तिङर्थधर्मिणि नामार्थान्वयस्याव्युत्पन्न[illegible]तया नेदं शक्तिग्रहस्योदाहरणमिति तु न योयः शूद्रस्य पचति द्विजोन्नं सोतिनिंदितः इत्यादौ तिङर्थधर्मिणि तथान्वयदर्शनेन तादृशनियमस्यासिद्धेः। प्रसंगात्परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमते जात्यादिविशिष्टे शक्तिं व्यवस्थापयितुं मीमांसकमतमाह। जातावेवेति। जातिविशिष्टे शक्तिस्वीकारे जातावपि शक्तिग्रहस्यावश्यकतानागृहीतविशेषणान्यायात् तथा च जातावेव शक्तिर्लाघवात् तदुक्तं विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषण इति [illegible] शक्तिः सर्वास्तु[illegible]विकल्पाद्य

दोषमाह। व्यभिचारादिति। अगृहीतशक्तिक व्यक्तावपि शाब्दबोधोदये न तत्र शक्तिज्ञानाभावाद्व्यभिचार इति भावः द्वितीयेनमाह। आनंत्यादिति। व्यक्तिभेदेन शक्तिभेदाच्छक्त्यानंत्यं स्यादित्यर्थः असंभवादिति। जातिभासकसामग्र्या एव व्यक्तिभासकत्वादिति भावः इदमेव कथयति चेद्व्यक्तिविशेष्यक जातिप्रकारक शाब्दबोधे जातिविषयक शक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वात् न च तादृशबोधे व्यक्ति[illegible]क्ति[illegible] ज्ञानत्वेन हेतुत्वमुपसंगम्य व्यक्तावेव शक्तिः किं नांगीक्रियत इति वाच्यं तथा सति उक्तानंत्यादिदोषप्रसंगादिति। शक्तिं विनेति। पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधं प्रति हेतुतया व्यक्तिं शक्तिं विना तज्ज्ञानानिर्वाहादिति भावः। लक्षणेति। तावतैव वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्निर्वाहादिति भावः। अनुपपत्तिप्रतिसंधानं विनापीति। गामानयेत्यादौ गोत्वजातेरानयनान्वयानुपपत्त्या गोपदस्य गवि लक्षणास्वीकारेपि गौरस्तीत्यादौ गोत्वजातेरस्तित्वाद्यन्वयानुपपत्तेर्लक्षणाबीजस्याभावेन लक्षणायाः स्वीकर्तुमशक्यत्वादि

तिभावः स्वमते पूर्वोक्तदोषमाशंक्य वारयति। न चेत्यादिनां। एकस्या एवेति। ईश्वरेच्छारूपायास्त स्या एकत्वादित्यर्थः। न चाननुगम इति। गोव्यक्तीनामननुगततया विषयतासंबंधेन शक्तिज्ञानकारणताया अवच्छेदकत्वासंभवादित्यर्थः। गोत्वादेरेवेति। तथा च गोशाब्दबोधे गोत्वविशिष्टविषयक शक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वान्न दोष इति भावः ननु सर्वत्र पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वे मानाभावः कथमन्यथा शाब्दबोधे संसर्गभानं न चैवं पदानुपस्थितघटादेरपि भानापत्तिरिति वाच्यं गोविशेष्यक गोत्वप्रकारक शाब्दबोधं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्योक्तत्वादेतादृशातिप्रसंगविरहादित्यत आह। किंचेति। तदाव्यक्तौ शक्तिरिति। गौः शक्येति विशिष्टज्ञानं प्रमात्मकमेव तन्मते अन्यथा स्यात्त्वभावात्प्रमा याश्च वस्तुसाधकत्वादिति भावः समानप्रकारकत्वेनेति। ईदृशशक्तिज्ञानस्य गोत्वप्रकारकत्वाभावेन गामानयेत्यादौ गोत्वप्रकारकस्मरणशाब्दबोधयोरनुपपत्तिरित्यर्थः न च गोपदं गो

शा त्वेशक्य मित्येतादृशशक्तिग्रहस्यैव शाब्दबोधे हेतुत्वात्तस्याश्च शक्यांशे गोत्वप्रकारकत्वान्नतत्प्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तिरिति वाच्यं। शक्तिग्रहे यदंशे गोत्वादिप्रकारकत्वं शाब्दबोधस्यापि तदंशे गोत्वादिप्रकारकत्वमित्येतादृशसमानप्रकारकत्वस्य परमते सिद्धांतितत्वात्। अत एवापूर्वादेवापूर्वस्य पूर्वमनुपस्थितत्वात्कथं तत्र शक्तिग्रह इत्याशंक्य कार्यत्वेन घटादिषु शक्तिग्रहाद्योग्यतया शाब्दबोधेऽपूर्वस्य भानमित्युक्तं तैरिति। ननु कार्यत्वाद्युपाधिप्रकारकशाब्दबोधस्थले तादृशसमानप्रकारकत्वस्य तदनुमतत्वेपि जातिप्रकारकशाब्दबोधस्थले तादृशसमानप्रकारकत्वं न तदनुमतमत आह। किंचेति। शक्यतावच्छेदकं वाच्यमिति। गोत्वधर्मिकशक्यतायाः पदधर्मिकगोत्वादिशक्तिज्ञानस्य वा शाब्दबोधहेतुत्वे गोत्वावच्छिन्नगोत्वविषयतायानिवेश आवश्यकः। निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानं गोत्वाद्यंशे निष्प्रकारकशक्तिज्ञानस्य वा विपरीतज्ञानाविरोधिनः शाब्दबोधाहेतुत्वात्। तथा च गो

ज्ञान त्व क त्व

त्वत्वे शक्यतावच्छेदकत्वावगाहितादृशप्रमाविषयसाधकत्वाद्गोत्वत्वे शक्यतावच्छेदकत्वसिद्धिरिति भावः। तत्रैव गौरवमिति। न च गोत्वत्वावच्छिन्नविषयकशक्तिज्ञानस्य कारणत्वेपि सम्भ्रमो न तु तस्य विषयसाधकत्वमिति वाच्यं तथा सति प्रतीतेः कारणतावच्छेदकत्वाद्यंशे भ्रमत्वस्य वक्तुं शक्यतया कारणतावच्छेदकत्वादीनां कुत्रापि सिद्धिर्न स्यात्। मास्तु गोत्वत्वादीनामवच्छेदकत्वं तथापि गवेतरासमवेतत्वादिघटितगोत्वत्वादेर्धर्मितावच्छेदकताद्यात्मकविषयतायाः शाब्दबोधकारणतावच्छेदककोटिप्रवेशप्रयुक्तगौरवं दुर्वारमेवेति। स्वमतमुपसंहरति। तस्मादिति। व्यक्तावेवेति। जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तावेव। अवयवसंस्थानविशेषरूपाया आकृतेः शक्यत्वेपि न तदवच्छेदकत्वं सामानाधिकरण्यसंबंधस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवात्। अत्र [illegible]रस्परपरित्यागेन परस्परस्य बोधाभावात्त्रिषु एकैव शक्तिरेतद्बोधनायैव सूत्रे जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इत्येकवचनमिति संप्र

गा तावच्छेदकत्व

दाय॥ न व्यास्तु संस्थानानुपस्थितावपि गोत्वादिना गवाद्यन्वयबोधात् जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिः संस्थाने च पृथगेव शक्तिः व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च संस्थानव्यक्त्योरेकपदार्थयोरपि परस्परमन्वयबोधः सोऽत्र पदार्थ इत्येकवचनं जातिव्यक्त्योरेकशक्तिलाभाय वेत्याहु॥ तच्छब्दस्य वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकीभूतघटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः॥ अथ घटत्वादीनां शक्यतावच्छेदकत्वे शक्यतावच्छेदकभेदाच्छक्तिभेदापत्तिः॥ न च शक्यतावच्छेदकभेदेपि शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्यैक्यान्न शक्तिभेद इति वाच्यं तस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वे शाब्दबोधे तद्भानापत्तेरिति चेन्न बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् उपलक्षणस्य च शाब्दबोधे भानानंगीकारात् घटत्वादेश्च शक्यतावच्छेदकत्वं विशेषणत्वेनैवात स्तस्य शाब्दबोधे भानं विशेषणत्वं च तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्तिविषयत्वं उपलक्षणत्वं च न तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्यविषयत्वमिति। एव

मिदंपदादिष्वपि तत्रापीदमेतदोः प्रत्यक्षबुद्धिविषयो अदसः परोक्षबुद्धिविषये शक्तिः॥ अत एव तेषां विभिन्नार्थकत्वं। एवं च तदोपि। इदमः प्रत्यक्षगतं समीपतरवर्ति चैतदो रूपं। अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयादित्यपि पठंति। किंपदस्य जिज्ञासाविषयत्वविशिष्टे शक्तिः॥ सर्वपदस्य व्यापकत्वे। सर्वे घटा रूपवंत इत्यादौ घटत्वव्यापकं रूपवत्त्वमिति बोधात्। त्वंपदस्य तत्कालीनसंबोध्यचैत्रत्वादि शक्यतावच्छेदकं। एवमहंपदस्य तत्कालीनस्वतंत्रोच्चारयितृचैत्रत्वादि स्वातंत्र्योक्तया च वाच्यस्त्वयाम द्वचना त्तराजेत्यादौ न मत्पदात्कैवबोध इत्या स्तां विस्तरः। शाक्तं पदं विभजते। शाक्तं पदमिति। कचिदिति। किंचिदित्यर्थः। एवमग्रेपि मंडलादीत्यत्र बहुषु पुस्तकेषु मंडपादीति पाठः प्रमादिकः। प्रतिबंधकत्वादिति। न च रूढिज्ञानस्य यौगिकार्थबुद्धौ प्रतिबंधकत्वे पद्मेपि योगार्थस्य पंकजनिकर्तृत्वस्य बोधो न स्यादिति वाच्यं पद्मत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितपंकजपदप्रयोगजन्य

पंकजनिकर्तृत्वावच्छिन्नविषयताशालिबोधं प्रतिरूढिज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वेन पद्मधर्मिक
योगार्थबुद्धेः प्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रांतत्वादिति। विरोध्यविषयकज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वं
जनकज्ञानविषयकत्वेनैवेति नियमभंगमस्वरसं प्रांच इत्यनेन सूचयन्मणिकारमतमा
ह। वस्तुतस्त्विति। सान्निध्यादिति। रूढ्यर्थस्य सन्निहितोपस्थितिकत्वादित्यर्थः। व्यक्ति
वचनानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमादिति भावः। व्यक्तिवचनानां किंचिद्व्यक्तितात्प
र्यकाणां संनिहितविशेषपरत्वमुपस्थितिविशेषपरत्वमित्यर्थः। तथा च पद्मे तात्पर्यसत्त्वेन
रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परान्वयबोधजनकसामग्र्यंतरसत्त्वेन च रूढ्यर्थ एव योगार्थान्व
यो न कुमुदादाविति न रूढिज्ञानस्य यौगिकार्थबुद्धौ प्रतिबंधकत्वं एवं च रूढ्यर्थयोगा
र्थयोः परस्परान्वयबोधसामग्रीस्थल एव न कुमुदादेः पंकजपदाद्बोधः यत्र तयोः पर
स्परमन्वयबोधसामग्रीविरहस्तत्र कुमुदादेर्बोधो भवत्येव परंतु कुमुदत्वेन रूपेण कुमु

दत्वविशिष्टपंकजनिकर्तृत्वेन वा लक्षणया शुद्धपंकजनिकर्तृत्वेन तु शक्त्यैवेत्याह। यत्रेरूढ्यर्थेत्या
दिना। प्रतिसंधीयत इत्यनंतरं कुमुदत्वेन बोधे च तात्पर्यमिति पूरणीयं। लक्षणयेति। पंकजनिकर्तृकु
मुदत्वेन बोधो लक्षणयेत्यर्थः। रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परसामग्रीविरहोपलक्षकमेतत् तेन रूढ्यर्थ
बाधप्रतिसंधानसत्त्वेपि यत्र सामग्र्यंतरविरहस्तत्रापि लक्षणया कुमुदबोधो भवत्येव। अवयवशक्ति
मात्रेणेति। मात्रपदेन लक्षणानादरः सूचितः। निर्वाहः। पंकजनिकर्तृत्वेन कुमुदशाब्दबोधनिर्वाह
ह इत्यर्थः। पद्मत्वेन बोधः। पद्मत्वेनैव बोधः। लक्षणेवेति। रूढ्यर्थतावच्छेदकपद्मत्वज्ञाने सत्त्वा
भावेन रूढ्या तद्बोधनासंभवादिति भावः। लक्षणाद्विविधा जहत्स्वार्था अजहत्स्वार्था च तत्रा
द्यां प्रदर्शयति। गंगायामिति। वक्ष्यमाणास्वरसादाह। तात्पर्यानुपपत्तिर्वेति। सा च। लक्षणा च।
द्वितीयां प्रदर्शयति। एवं काकेभ्य इति। दध्युपघातके। काकबिडालादिसाधारणदध्युपघात
कत्वविशिष्टे। एकसार्थवाहितो [illegible] सार्थवाहिनामिति [illegible] लक्षणाभिधानं च वाक्य

१३८ न

लक्षणावादिमताभिप्रायेण। न्यायमते तु छत्रपदस्यैवैकसार्थलक्षणा प्रत्ययार्थश्च संबंधीत
थाचैकसार्थवंतो गच्छंतीत्यन्वयः एकसार्थवाहित्वं च एकसार्थ एव न त्वेकसार्थगतत्वं नेराका
ङ्क्षेण यांतीत्यस्यान्वयामतेः नचाजहत्स्वार्थतोक्तिविरुद्धेति वाच्यं वाक्यलक्षणावादिमतेनैत
दभिधानादिति। केचित्। गंगापदस्य तीरे तात्पर्यग्रहस्थले। केचित्। घोषपदस्य मत्स्यादौ ता
त्पर्यग्रहस्थले। तेनैव रूपेणेति। नच गंगायामित्यादौ गंगातीरत्वेन बोधे जहत्स्वार्थत्वहानि
रिति वाच्यं तीरत्वेन लक्षणायामेव जहत्स्वार्थत्वस्य सर्वसंमतत्वात् गंगातीरत्वेन भाने त्वजह
त्स्वार्थैव लक्षणेति। एवं पूर्वोक्तस्थले यष्टीः प्रवेशय मंचाः क्रोशंतीत्यादावपि यष्टिधरत्व
मंचस्थत्वादिना बोधेऽजहत्स्वार्थैव लक्षणेति ध्येयं। अत एव। तद्धर्मविशिष्टे लक्षणाग्रह
स्य तेन रूपेणोपस्थितिशाब्दबोधौ प्रति हेतुत्वादेव। एवं च पदानुपस्थाप्यस्यापि लक्ष्यता
वच्छेदकस्य शाब्दे भानं सुकरं। अतिप्रसंगस्य तद्धर्मविशिष्टेत्यादिनैव वारणादिति भावः।

१३८

रदमुपलक्षणं। गंगापदशक्यप्रवाहसंयोगस्य तीरत्वे बाधादित्यपि द्रष्टव्यं। लक्षितलक्षणाया
आधिक्यमात्रांशे त्वजहत्स्वार्थाया मंतर्भावमाह। यत्र त्विति। परंपरासंबंधरूपेति। स्ववाच्य
रेफद्वयघटितपदवाच्यत्वादिरूपा। नच द्वौ रेफौ यत्रेति व्युत्पत्त्या द्विरेफपदेन स्वशक्यरेफ
द्वयसंबंधिभ्रमरपदं लक्ष्यते भ्रमरपदेन च शक्त्या भ्रमर उपस्थाप्यत इत्येतावतैव सामं
जस्ये त्वद्विरेफपदस्य भ्रमरे परंपरासंबंधरूपलक्षणया। एवं च लक्षितेन लक्षणं ज्ञापनमि
ति लक्षितलक्षणाशब्दार्थोऽपि स्त्विति वाच्यं तथा सति द्विरेफमानयेत्यादितः कर्मत्वादौ
भ्रमरान्वयानुपपत्तेः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वादिति। ननु तच्छाब्दबोधे
तच्छक्यपदज्ञानत्वेन हेतुत्वाल्लाक्षणिकार्थशाब्दबोधः कथं स्यादित्यत आह। किंत्विति।
पदांतरं। समभिव्याहृतं शक्तं पदं। शक्तिलक्षणेति। अन्यतरसंबंधेन पदेतरपदार्थस्तदन्वि
तो यः स्वार्थ इत्यर्थः। कुमतिः पशुरित्यादि सर्वलाक्षणिकस्थले शाब्दबोधस्यानुभवसि

69

१४१

द्धतया लाक्षणिकस्याप्यनुभावकत्वमिति तु नव्याः। ननु शक्यसंबंधो न लक्षणा तथा सति वाक्यस्य शक्याप्रसिध्या तत्र लक्षणा न स्यादिति मीमांसकाक्षेपमिष्टापत्त्या परिहरति। वाक्येति। ननु गंभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणा स्वीकारे गंभीरपदार्थस्य एकदेशान्वयानुपपत्त्या पदलक्षणाया असंभवेन वाक्यलक्षणावश्यकीत्यत आह। यत्र गंभीरेति। क्वचिदिति। चैत्रस्य गुरुकुलमित्यादावित्यर्थः। स्वीकृतत्वादिति। पदभेदेन व्युत्पत्तिभेदात्॥ तथाव्युत्पत्त्यकल्पनादिति भावः। नदीपदस्येति। न चाविनिगमनाविरहेण गंभीरपदस्य लक्षणा नदीपदं तात्पर्यग्राहकमित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्कथं नदीपदमात्रे लक्षणाभिधानमिति वाच्यं प्रत्ययानां प्रकृत्यान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरुत्तरपद एव लक्षणाया युक्तत्वात् अत्र मीमांसकानुयायिनः वाक्यलक्षणयैव

१४१

उपपत्तौ गंभीरपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वं कल्पनमयुक्तं न च वाक्ये शक्त्यभावाच्छक्यसंबंधरूपलक्षणापि न संभवतीति वाच्यं स्वबोध्यसंबंधस्यैव लक्षणापदार्थत्वात् गंगायां घोष इत्यादौ गंगापदबोध्यस्य प्रवाहस्य संबंधस्तीर इति तत्र लक्षणा गंभीरायां नद्यामिति वाक्यस्य बोध्या गंभीराभिन्ना नदी तत्संबंधस्तीर इति वाक्येपि लक्षणा एवं समासात्मकेपि चित्रगुरिति वाक्ये चित्रगुपदस्यावयवशक्त्या चित्राभिन्ना गौः स्वबोध्या स्वजन्यबोधविषयत्वस्यैव स्वबोध्यत्वात् तत्संबंधस्य स्वामिनि सत्वादित्याहुः। तन्न। स्वबोध्यत्वं हि न स्वजन्यबोधविषयत्वं गंगायां घोष इत्यादौ गंगायामित्यस्यापि लाक्षणिकत्वापत्तेरनस्तत्वेन बोधकत्वं वाच्यं न ग्राह्यतावतापि निर्वाहः अपभ्रंशस्यापि लाक्षणिकत्वापत्तेरतस्तत्वावच्छिन्नायाः शक्त्यवच्छिन्नबोधकता सैव निवेश्या तथा च कथं वाक्यस्य लक्षकत्वं वस्तुतस्तु स्वबोध्यत्व [illegible] गंगायां घोष इत्यादौ

गंगापदे लक्षणानुपपत्तिः। गंगापदेन तत्र प्रवाहशाब्दबोधाजननेन प्रवाहस्य गंगापदबोध्यत्वाभावात्। किं तु शक्त्या स्वजन्यज्ञानविषयत्वं तद्वाच्यं। न च शक्त्यैवाधिक्यं। समवायेन घटपदस्मारितं गगनस्यापि स्वबोध्यत्वापत्त्या तत्संबंधज्ञानाद् घटपदेन घटादेः शाब्दबोधप्रसंगात्। एवं च शक्त्यसंबंधापेक्षया शक्त्या स्वबोध्यसंबंधस्य गुरुत्वान्न तस्य लक्षणात्वमिति। किं च गभीरायां नद्यां घोष इति समस्यमानस्य गभीरनदीतीरलक्षकत्वे घोषे तादृशतीराधेयत्वबोधानुपपत्तिः आधेयताबोधकपदाभावात्। नामार्थयोर्भेदसंबंधेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादाधेयतासंबंधेनापि तीरस्य घोषादावन्वयासंभवात्। गभीरायां नदीति सप्तमीशून्यस्य तीरलक्षकत्वे सप्तम्यर्थाधेयत्वादौ तादृशतीरादेरन्वयानुपपत्तिः। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः गभीरायां नदीति भागस्य सप्तमीप्रकृतित्वाभावात्। न च गभीरायां नद्यां घोष इति समस्यमानस्य गभीरनदीतीरवृत्तित्वे लक्षणास्त्विति शंक्यं तादृशवृत्तित्वस्य घोषादावन्वयानुपपत्तेः। नामा

र्थयोर्भेदसंबंधेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्सप्तम्यंतभागस्य तादृशतीरवृत्तौ लक्षणामुपगम्य तस्याभेदेन घोषादावन्वय इत्यपि न अभेदेनान्वयबोधे समानविभक्तिकत्वस्य तंत्रत्वादित्यास्तां विस्तरः। एवं अवयवलक्षणैव न तु वाक्यलक्षणेत्यर्थः। गोपदस्येति। प्रत्ययार्थान्वयानुरोधेनोत्तरपदलक्षणया युक्तत्वादिति भावः। गोमतीति। गोस्वामिनि। न स्वीक्रियत इति। गोधर्मिकान्वयबोधे गोधर्मिकवृत्तिज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वात्। अन्यथा चित्रगुः इत्यादावपि चित्रपदार्थस्य गोस्थानरूपस्यैकदेशे गवि चित्रान्वयप्रसंगादिति। यद्यपि घटशून्यमित्यादावेकदेशान्वयो दृश्यते तथापि तादात्म्येन तथान्वयो न स्वीक्रियत इति हृदयं। निपातातिरिक्तेति। निपातपदमव्ययस्याप्युपलक्षकं तेन चंद्र इवेत्यादाविवार्थसादृश्ये चंद्रस्य प्रतियोगितयान्वयोपपत्तिः। अव्ययनिपातातिरिक्तनामार्थयोरपि भेदेनान्वयबोधस्वीकारे। तथान्वयबोध इति अभेदेनान्वयबोधः स्यादित्यर्थः। प्रत्ययार्थमद्वारीकृत्यैव भूतले घट इत्यादावाधेयतासंसर्गेणा

अन्यथा (margin)

साक्षादेव (below line)

पिघटभूतलयोरन्वयात्साक्षादित्यस्यापि व्युत्पत्तौ निवेशादिति भावः। नञः। नञर्थोन्यो न्याभावस्य। स्मरणं कल्प्यमिति। तथा चात्रापि प्रत्ययार्थद्वारैव राजपुरुषयोरन्वयान्नोक्तव्युत्पत्ति विरोध इति भावः। परे तु। राजपुरुष इत्यादि तत्पुरुषे न लक्षणा व्युत्पत्तिवैचित्र्येण स्वत्वादिसंसर्गेणैव राज्ञः पुरुषादावन्वयस्वीकारात्। अन्यथा दर्शितेराजमातंगास्तस्यैव गा... ग्रामी तुरंगमा इत्यादौ तच्छब्देन राज्ञः परामर्शो न स्यात्। तस्यैकादेशत्वादित्याहुः। द्वंद्वे तु। इतरेतरद्वंद्वे तु। धवखदिराविन्यत्र धवत्वं खदिरत्वं च प्रत्येकं नोद्देश्यतावच्छेदकं। सुपा मुद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यसंख्याबोधकत्वस्याकाशावित्यादिवाक्य प्रमाण्यापत्तिभियाक्लृप्तत्वेन धवद्वयस्य खदिरद्वयस्य च बोधापत्तेः। परं तु खदिरपदस्य धवखदिरसाहित्याश्रये लक्षणोपगम्यते। एवं चोद्देश्यतावच्छेदकीभूततादृशसाहित्यव्याप्यत्वेन धवद्वयवृत्तित्वित्वस्य वा खदिरद्वयवृत्तित्वित्वस्यापि तु धवखदिरोभयवृत्तित्वित्वस्येति न धवद्वयादेर्बोध इति मीमांसकमतं शंकते। न च साहित्येति।

१

साहित्याश्रय इत्यर्थः। सहवृत्तित्वरूपसाहित्यं लक्ष्यमुतैकक्रियान्वयित्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति। साहित्यमन्न्यन्योरपीति। द्वितीयं शंकते। न चैकेति। अननुभवाच्चेति। वस्तुगत्या एकक्रियान्वयित्वस्य धवखदिरयोः सत्वेप्येकक्रियान्वयित्वस्य शाब्दबोधाभावादित्यर्थः। इदमुपलक्षणं। चैत्रमैत्रौ गच्छत इत्यादौ चैत्रादिपदस्य यदि साहित्यविशिष्टे लक्षणा तदा साहित्यस्य व्यासज्यवृत्तितया तदवच्छेदेनाव्यासज्यवृत्तेर्गमनकर्तृत्वस्यान्वयासंभव इत्यपि बोध्यं। ननु पदद्वंद्वेन लक्षणा तदा कर्मधारयात् द्वंद्वस्य को विशेष इत्यत आह। किं त्विति। चार्थे द्वंद्व इत्यनुशासनं। तत्र चार्थाश्चत्वारः। समुच्चयान्वाचयेतरेतरसमाहारभेदात्। तत्र समुच्चयान्वाचययोः सामर्थ्याभावान्न समासः। समाहारेतरेतरयोः सामर्थ्ये सत्वात्तत्र समासः तत्र चार्थस्य भेदव्याप्यत्वाद्भेदद्वंद्व इत्याशयः। इत्यादाविति। आदिपदेन प्रमाणप्रमेये त्यादि परिग्रहः। कथमिति। यदि समानाधिकरणक पदार्थयोर्यत्र भेदस्तत्रैव द्वंद्वः तदा नीलघट

योर्भेदाभावात्कथं द्वंद्वः। एवं प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रे आत्मशरीरेंद्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयमिति सूत्रोपात्तद्वादशविधप्रमेयांतर्गतमनोबुद्धींद्रियाणां प्रमाणत्वेन प्रमाणप्रमेययोर्भेदाभावात्कथं द्वंद्वः। लक्षणेति। तथा च तयोर्भेदसत्वात् द्वंद्व इति भावः। न च भेद इत्यसंगतं। नीलघटत्वयोरभेदाभावादत आह। भेद इत्यस्येति। केचित्तु। पदार्थत्वं पदजन्यप्रतीतिविषयत्वं। तथा च कश्चित्पदार्थभेदात्केचित्पदार्थतावच्छेदकभेदात् द्वंद्वः। प्रकृते च नीलत्वघटत्वयोः पदार्थतावच्छेदकयोर्भेदात् द्वंद्वः। अस्तु वा पदार्थतावच्छेदकभेद एव द्वंद्वः। न चैवं घटा इत्यादौ द्वंद्वस्याप्रसक्तत्वेन तदपवादकः सरूपैकशेषो न स्यादिति वाच्यं। इष्टापत्तेः। तत्र घटपदोपस्थापिते बहुत्वान्वयादेव बहुघटबोधसंभवात्। सकृदुच्चरित इत्यादिव्युत्पत्तौ मानाभावात्। सरूपैकशेषविधेर्हरीत्यादावेव सार्थकत्वात्। अस्तु वा सकृदिति व्युत्पत्तिः परे तु सकृदित्यर्थः पदार्थैकदेशो

वृत्तौ विशेषणं। वस्तुतो बोधविशेषणमेव तदिति न दोष इत्याहुः। समाहार इति। अहिनकुलमित्यादावहिनकुलयोः समाहार इति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादित्यर्थः। वस्तुतस्तत्राहिनकुलं प्रतीतेर्नोत्तरपदे समाहारलक्षणा न वा शक्तिरित्यभिप्रेत्योक्तं। यदिति। पूर्वपदमिति। प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेर्विनिगमकत्वादिति भावः। कथमिति। कथं समाहारबोध इत्यर्थः। समाहारेति। वादनासंभवादिति। अभिघाताख्यसंयोगावच्छिन्नक्रियाया एव वादनपदार्थतया धात्वर्थतावच्छेदकीभूततादृशाभिघाताख्यसंयोगस्य समाहारे ऽसंभवेन वादनकर्मत्वासंभवादित्यर्थः। परंपरासंबंधेन। स्वाश्रयवृत्तित्वरूपेण। तदन्वयात्। वादनकर्मत्वान्वयात्। एवमिति। उत्तरपदे समाहारलक्षणेत्यर्थः। नव्यमतमाह। परे त्विति। बुध्यत इत्यस्य न तु समाहारोपीति शेषः। ननु

(margin: सर्वत्र; मात्र; तत्रेह तुमाह)

यद्दिसमाहारो न बुध्यते तदैकत्वस्य कुत्रान्वयः समाह्रियमाणयोरेकत्वाभावात् समाहा। प्रत्येकमिति। तन्नैकवचनं साधुत्वार्थमित्यपि च वदंति। न तु पाणिपादमित्यादिसमुदायस्य समाहारबोधकत्वाभावे कथं तस्य समाहारसंज्ञेत्यत आह। समाहारसंज्ञा चेति। तन्नैवेति। तथा च पारिभाषिक्येवेत्सा। अन्वर्थत्वेन्यत्रापि प्रसंगादिति

समाहार

भावः। ननु तादृशसंज्ञायाः किं प्रयोजनमत आह। अन्यत्रेति। समाहारातिरिक्तद्वंद्व इत्यर्थः। तथा च नित्यैकवचनक्लीबलिंगत्वादिपदसंस्कारार्थत्वान्नतस्या वैयर्थ्यमिति भावः। पितरौ श्वशुरावित्यादाविति। चैत्रस्य पितरावित्यादि विरूपैकशेषस्थल इत्यर्थः। लक्षणेति। एकस्य चैत्रादेः पितृद्वयासंभवेन तत्र विरूपैकशेषं विना गत्यभावादिति भावः। विरूपैकशेषत्वे पितत्वत्सप्रथमात्रादि

शब्दस्मरणेनैव शाब्दबोधान्न लक्षणेत्यन्ये। एवमन्यत्रापीति। पुमान्स्त्रियेत्यनेन यत्रैकशेषस्तत्र दंपती पूजाप्रकरणे ब्राह्मणावानयेत्यादौ शिवौ नमस्कुर्यादित्यादौ भ्रातरौ पुत्रावपि श्रमाणांतरेण स्त्रीपरत्वज्ञाने भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यामिति विरूपैकशेषात् भ्रातृपदे भ्रातृस्वस्रोः पुत्रपदे च पुत्रदुहित्रोर्लक्षणेत्यर्थः। न लक्षणेति। बहुत्वान्वययोग्यानेकोपस्थितेः शक्तित एव संभवादिति भावः। न तत्पुरुष इति। स्वीक्रियत इति शेषः। वेदानधिकारादिति। स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामित्यनेन निषेधादिति भावः। याजनासंभव इति। अध्ययनविधिसिद्धज्ञानासंभवादिति भावः। तत एवेति। श्रुतिबोधितयाजनानुपपत्त्यैवेत्यर्थः। ननु निषादस्य वि... लाघवेनेति। ननु स्त्रीमू

द्रोनाधीयातामितिश्रुतेरप्रामाण्यापत्तिभियालाघवमकिंचित्करं। तत्रशूद्रपदस्य नि
षादेतरशूद्रपरत्वे निषादस्य वेदांतराध्ययनप्रसंगः। अध्ययनपदस्ययागोपयुक्ताध्य
यनेतराध्ययनपरत्वे चशूद्रांतरस्यापि यागोपयुक्ताध्ययनप्रसंगइतिचेन्न। वि
शेषतःप्राप्ताध्ययनेतराध्ययनपरत्वादध्ययनपदस्य। तेन। निषादस्य यागोपयु
क्ताध्ययनेतराध्ययननिषेधः। शूद्रांतरस्यत्वध्ययनमात्रनिषेधः। सिध्यतीति। अ
दोषत्वादिति। ननुलक्षणाकल्पनेपिनदोषः। शक्यसंबंधरूपलक्षणायाःक्लृ
प्तत्वात्। नचशाब्दबोधंप्रतिलक्षणाज्ञानस्यहेतुत्वकल्पनमधिकमितिवाच्यं। नि
षादानांस्थपतिरितिव्युत्पत्त्यानिषादसंबंध्यभिन्नस्थपत्यनुभवस्यलौकिक
वाक्यक्लृप्तत्वेनतदनुरोधेनलक्षणाज्ञानहेतुत्वस्यसर्वसिद्धत्वेनवैदिकस्या

कल्पनादितिचेन्न। शक्यसंबंधरूपलक्षणायाज्ञानस्यशक्तिज्ञानंविनाऽसंभवेनश
क्तिज्ञानस्यतत्रोभयसिद्धतयाभवन्मतवैदिकवाक्यजन्यशाब्दबोधात्पूर्वंलक्षणाज्ञान
व्यक्तिकल्पनागौरवस्यवज्रलेपत्वादिति। उपकुंभमर्द्धपिप्पलीत्यादाविति। अत्र
चकुंभस्यसमीपमित्यस्वपदविग्रहः अव्ययीभावस्यनित्यसमासत्वात्। पूर्वपदार्थ
प्रधानतयेति। कुंभपदलक्षितस्यकुंभसंबंधिनउपपदार्थेसमीपेअभेदेनान्वया
कुंभसंबंध्यभिन्नंसमीपमित्युपपदार्थविशेष्यकोन्वयबोधइत्यर्थः। केचित्तु। उप
पदार्थःसामीप्यंनतुसमीपंसमीपेउपपदलक्षणास्वीकारेतुपदद्वयलक्षणापेक्ष
याकुंभपदस्यैवकुंभसमीपेलक्षणाउपपदंतात्पर्यग्राहकं। कुंभसमीपमितिचा
न्वयबोधइत्याहुः। अत्रयद्यप्यर्द्धपिप्पलीतितत्पुरुषेशक्तिनिराकरणंपुनरुक्तं
पूर्वंतत्पुरुषेतन्निरासात्तथापिपूर्वंमुत्तरपदार्थप्रधानराजपुरुषादौतन्निराकर

णं पूर्वपदलक्षणया। इह च पूर्वपदार्थप्रधाने अर्द्धपिप्पल्यादि तत्पुरुषोत्तरपद
लक्षणयात न्निराकरणमिति भेदादपौनरुक्त्यमिति ध्येयं। वैय्याकरणमतं दू
षयति। इत्थं चेति। पदशक्त्यैवेति। समासघटकीभूतपदशक्तिलक्षणाभ्यामि
त्यर्थः। आसत्तिर्योग्यताकांक्षेति मूलादासत्तेः स्वरूपसत्या एव कारणत्वं लभ्य
ते न तु योग्यताज्ञानादिवदासत्तिज्ञानस्य। ज्ञानपदस्य समासघटकत्वेन समा
साघटकासत्तिपदार्थे नानन्वयात्स्वरूपसत्याश्चासत्तेः कारणत्वं न संभवति। गि
रिर्भुक्तमित्यादौ गिरिपदाग्निमत्पदयोरव्यवधानभ्रमेण शाब्दबोधोदयेन व्यभि
चारात्। अतो मूलस्थमासत्तिपदमासत्तिज्ञानपरतया व्याचष्टे। आसत्तिज्ञानमि
ति। आसत्तियोग्यतेति विसर्गशून्यपाठस्तु ऋजुरेव। ननु संनिधानं तु पदस्यास

त्तिरुच्यत इति मूलोक्तस्यासत्तिलक्षणस्य गिरिर्भुक्तमित्यत्रातिव्याप्तिः। तत्रापि गिरिप
दभुक्तपदयोरव्यवधानसत्वादतो व्याचष्टे। यत्पदार्थेनेति। अपेक्षितस्तात्पर्यविषयः
। तयोरिति। तयोः पदार्थयोरित्यर्थः। तादृशपदयोरव्यवधानमासत्तिस्तदुपस्थितिः
कारणमित्यर्थः। तथा च गिरिपदार्थभुक्तपदार्थयोरन्वयो न तात्पर्यविषयोपि तु गि
रिपदार्थाग्निमत्पदार्थयोरेवेति तयोरव्यवधानाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः। ने
न। एतादृशयत्तत्पदगर्भासत्तिनिर्वचनेन। ननु नीलो घयो द्रव्यं पट इत्यत्र नीलपदार्थ
घटपदार्थयोर्यत्रान्वयो वक्तुस्तात्पर्यविषयो न तु नीलपदार्थघटपदार्थयोस्तत्र नी
लपदघटपदयोरासत्तिर्न स्यात्तदर्थयोरन्वयस्य तात्पर्यविषयत्वाभावादतस्तत्रेष्टा
पत्तिमाह। नीलो घट इत्यादिना। तर्हि तत्र कथं नीलो घट इति शाब्दबोध इत्यत आ

हा। भ्रमाच्छाब्दबोधइति। तथाचभ्रमाच्छाब्दबोधमात्रंनतुतत्रासत्तिरितिभावः। ननुतत्रय
थासत्तिभ्रमस्तथाशाब्दबोधोपिभ्रमात्मकःस्यात्। नचेष्टापत्तिः। घटेनीलस्यसत्वेन
विषयबाधाभावादासत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमानंगीकारेचासत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमइतिप्राची
नगाथाविरोधइत्यतआह। आसत्तिभ्रमेणेति। नश्यतिरिति। आसत्तिभ्रमस्यनशा
ब्दभ्रमप्रयोजकत्वंकिंतुयोग्यताभ्रमस्य। आसत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमइतिप्राचीनगाथा
तुनिर्युक्तिकत्वादश्रद्धेयेतिभावः। कचित्तुस्तकेनशाब्दबोधइत्यनंतरंनीलोघटइत्य
तःपूर्वंतात्पर्यगर्भा[illegible]सत्तिरितिपाठःसचयतइत्यादिपूरणेनयतस्तात्पर्यगर्भा
तात्पर्यविषयीभूतान्वयबोधविषयीभूतार्थबोधकपदाव्यवधानरूपापूर्वंनिरुक्ता
सत्तिरतोनशाब्दबोधइत्यर्थतयाव्याख्येयः। पाठांतरंकाल्पनिकमिति। नचोक्ताया

आसत्तेः श्लोकेभावाद्विशेषदर्शनेपदाव्यवधानभ्रमस्यापितत्राभावाच्छाब्दबोधोनस्या
दितिवाच्यं। श्लोकादौयोजनावाक्याद्देवान्वयबोधोपगमात्। नव्यास्तु। उक्तासत्तिर्मौ
निश्लोकेनसंभवतितत्रपदाभावेनपदाव्यवधानासंभवात्। उक्तासत्तिज्ञानविलं
बेनशाब्दबोधविलंबाभावाच्च। किंत्वव्यवधानेनवृत्त्यापदजन्यपदार्थोपस्थिति
रासत्तिस्तत्राप्यव्यवधानांशोननिवेश्यतेशाब्दबोधंप्रतिपदजन्यपदार्थोप
स्थितेःकारणतयाऽव्यवधानेनैवतत्संभवात्तस्माद्वृत्त्यापदजन्यपदार्थोपस्थितिरा
सत्तिरितिप्राहुः। नन्वव्यवधानेनपदोपस्थितिःशाब्दबोधेकारणमित्युक्तमनेकप
दार्थघटितवाक्यस्थलेव्यवधानेनपदोपस्थित्यसंभवादित्याशंकते। नन्विति।
अव्यवधानेनोत्पत्तेरिति। अभेदेप्यव्यवधानसंभवादितिभावः। ननुतद्विशेष्य

कतत्प्रकारकस्मृतिं प्रति तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारत्वेन जनकत्वात्कथं प्रत्येक
पदसंस्कारैर्नानापदविशेष्यकस्मरणं भिन्नविषयकत्वादत आह। नानार्थसंनिक
र्षैरिति। संभवादिति। यथा च घटचक्षुःसंयोगस्य पटप्रत्यक्षांशे कारणत्वाभावेपि
घटचक्षुःसंयोगपटचक्षुःसंयोगाभ्यामेकं प्रत्यक्षं तथा तत्तत्पदगोचरसंस्कारस्य
भिन्नविषयकत्वांशे जनकत्वेपि तत्तत्संस्कारजन्यस्मरणमेकमेव जायते बाधका
भावादिति भावः। अन्यथा नानासंस्काराणामेकस्मरणजनकत्वाभावे। नानावर्णै
रिति। नानावर्णानां प्रत्येकसंस्कारैरित्यर्थः। एकस्मरणं। नानावर्णगोचरमेक
स्मरणं। पदस्मरणवदाशुतरविनाशिनां क्रमिकाणां पदजन्यपदार्थोपस्थिती
नामपि मिलनासंभवात्सर्वत्र शाब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितिः समूहालंब

नात्मिकैव कारणं। एवं च सर्वत्र युगपदेव सकलपदार्थानां विशेष्ये विशेषणमिति न्याये
नैव शाब्दबोधो न तु विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्या तज्जनकविशेषणतावच्छेदक
प्रकारकनिर्णयस्य पूर्वमभावादिति प्राचीनमतं प्रदर्शयति। परं त्वित्यादिना। एक
दैवेति। न तु घटमानयेत्यादौ प्रथमं घटीयाकर्मतेत्येवं बोधस्तदनंतरं च घटकर्मका
नयनमित्यादिबोध इति क्रमेणेत्यर्थः। वृद्धा युवान इत्यस्य तदाहुरित्यादिः। अत्र वृद्ध
युवशिशुभिः कपोतैश्चिरतरचिरसंनिहितकालोक्तानां पदार्थानां साम्यं बोध्यं। के
चिदित्यनेन नसूचितमस्वरसं प्रकाशयन्मतांतरमाह। परे त्विति। यद्यदिति। स्वार्था
कांक्षितं। स्वार्थयोग्यं यद्यत्संनिधानं प्रपद्यते स्वार्थोपस्थितिविषयो भवति तेन
तेनैवान्वितः स्वार्थैः पदैः

बोध इत्यर्थः

एवं च पूर्वोक्तं समूहालंबनात्मकं पदार्थस्मरणं विनापि निर्वाह इति भावः। न च घटमा
नयेत्यादौ चरमपदार्थस्मृतिकाले घटादिपदार्थस्मृतेर्नाशात्समूहालंबनस्मृतिरा
वश्यकीति वाच्यं। तत्र घटस्मरणनाशेऽपि घटीयाकर्मतेत्याकारकावांतरशाब्दबोध
स्यैव पदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन तेनैव घटकर्मकानयनेत्यादिमहावाक्यार्थबो
धनिर्वाहात्। नहि पदजन्यपदार्थस्मृतित्वेन शाब्दबोधहेतुत्वमपि तु शाब्दसाधारण
तादृशोपस्थितित्वेनैवेति। एवं चैतन्मते खंडवाक्यार्थबोधपूर्वक एव महावाक्या
र्थबोधः। अत एव सर्वत्र खंडवाक्यार्थरूपबोधस्य विशेषणतावच्छेदकप्रका
रकविशेषणनिश्चयस्य पूर्वं सत्त्वाद्विशिष्टवैशिष्ट्यमितिरीत्यैव महावाक्यार्थबो
ध उत्पद्यत इति। यत्र खंडवाक्यार्थबोधनाशोत्तरं महावाक्यार्थबोधस्तत्रापि खं

१४८

डवाक्यार्थसमानाकारं स्मरणं कल्पयित्वा विशिष्टवैशिष्ट्यबोधनिर्वाह इत्याह। त
थैव पदार्थस्मृत्येति। अत्रेदं बोध्यं। यत्र खंडवाक्यार्थबोधानंतरं चरमपदस्मृतिस्त
दुत्तरं तदर्थस्मृतिस्तत्र खंडवाक्यार्थानुभवस्य नाशात्समूहालंबनस्मरणमावश्य
बोध कं। एवं च यत्र न विशिष्टवैशिष्ट्यसामग्री तत्र विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव बोधः
यत्र तत्सामग्री तत्र विशिष्टवैशिष्ट्यमिति रीत्येत्यन्यत्र विस्तरः। अवांतरवाक्यार्थ
बोधपूर्वकमहावाक्यार्थबोधेऽवांतरवाक्यार्थस्मरणमेव कारणं न तु समूहालंब
नस्मृतिः। नहि शाब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितिः कारणं। लाघवेन पदार्थोप
स्थितेरेव हेतुत्वात्। अत एव च द्वारमित्यादौ पिधेहीति पदाध्याहारः किं त्वर्था
ध्याहार एवेति प्राभाकरमतं दूषयति। इदं तु बोध्यमित्यादिना। पदजन्येति। पदा

७९

मु॰टी॰टि॰

१५०

र्थोपस्थितिमात्रस्य हेतुत्वे प्रत्यक्षादिनोपस्थितस्यापि शाब्दबोधापत्तिरिति भावः। ननु
प्रत्यक्षोपस्थितकपालादेः शाब्दबोधाभावः तात्पर्याभावात्तत्त्वे त्विष्टापत्तिरत आ
ह। किं चेति। तेनैव सहेति। द्वारं कर्मत्वे पिधानं कृतिरिति वाक्यात् द्वारकर्मकपिधाना
न्वयबोधानुदयात् द्वारं पिधेहीत्यानुपूर्वीरूपाकांक्षाज्ञानहेतुत्वस्यावश्यं वाच्यत
यातादृशाकांक्षाज्ञानार्थं पिधेहीति पदाध्याहार आवश्यक इति भावः। ननु द्वारक
र्मकपिधानानुकूलकृतिबोधे आनुपूर्वीविशेषस्य द्वारपदोत्तरामपदस्य पिधेहीत्या
कारकस्य वा ज्ञानं कारणमतो न द्वारं कर्मत्वं पिधानं कृतिरित्यस्माच्छाब्दबोधापत्तिः।
तथा च। द्वारमित्युक्ते पिधेहीति पदस्य नाध्याहारः। न च तादृशानुपूर्व्योः परस्परं व्य
भिचारः। अव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेशात्। न च यत्र द्वारं पिधानं कृ

[OrderDescription]
,CREATED=23.10.20 11:46
,TRANSFERRED=2020/10/23 at 11:57:27
,PAGES=80
,TYPE=STD
,NAME=S0004460
,Book Name=M-1197-KUKAVLI TIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF

FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF

FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF

FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,